

## רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם

שלמה זלמן הבלין

### הנטייה לקודיפיקציות במאה השש עשרה

במהלך המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה חלה התעוררות גדולה לחבר ספרי הלכה מסכמים, מעין קודיפיקציות,<sup>1</sup> ולהוציאם לאור. במה ובמה חכמים גדולים באותה תקופה חיברו ספרי הלכה בוללים ומקיפים, גדולים וחשובים, שנעשו לספרים הקובעים והמכריעים בתולדות ההלכה בישראל, למשל הידועים ביותר: ספרי ה'בית יוסף' ו'השולחן ערוך' שחיבר מרן רבי יוסף קארו (מוהרי"ק או מוהריק"א); ספרי ה'דרכי משה' והמפה שחיבר רבי משה איסרליש (הרמ"א); ספרי ר' שלמה לוריא (המהרש"ל); ה'לבושים' לר' מרדכי יפה; הסמ"ע (ספר מאירת עיניים) לר' יהושע פאלק ב"ץ; ה'ט"ז' (= 'טורי הזהב') לר' דוד הלוי; ה'ש"ך' (= 'שפתי בהן') לר' שבתי בהן; ה'מג"א' (= 'מגן אברהם') לר' אברהם גומבינר; שאלות ותשובות 'חוות יאיר' וספר 'מקור חיים' לר' יאיר בכרך; ה'פרי חדש' לר' חזקיה די סילוה ורבים נוספים.

תקופה פורה זו נתייחדה גם בוויכוחים ובפולמוסים לגבי דרכי ההכרעה בהלכה, לגבי שיטות ארגון החומר ההלכתי העצום וסידורו ולגבי עיקרים ועקרונות שונים במערכת ההלכתית המורכבת בכלליה וכפרטיה. מהם ויכוחים בעניינים שיטתיים ויסודיים, על הקודיפיקציה כשלעצמה ועד כמה יפה היא למערכת ההלכתית;<sup>2</sup> מהם דיונים על הדרכים

1 על מושג הקודיפיקציה ראו מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, עמ' 938-948, שם הובהר מדוע בתחום הספרות ההלכתית יש לדבר רק על מעין קודיפיקציה, דהיינו, שהיצירה היא קודיפיקטיבית רק לפי צורתה החיצונית, שימושה ותועלתה, אך לא במהותה.

2 אנו משתמשים במושג הקודיפיקציה, רק כדי לשבר את האוזן, משום שהמערכת ההלכתית מטבעה אינה סובלת כלל מושג זה במשמעותו המקורית, כפי שביאר יפה פרשה זו אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 211-222 (הפרק 'על הנורמה הבסיסית והמקורות של המשפט העברי'). על מושג זה ועניינו בקשר לספרו של הרמב"ם משנה תורה, עיינו מצד אחד: ש"ד לוצאטו, 'מכתב להרב שלמה יהודה ליב רפפורט', כרם חמד, ג (תקצ"ח), עמ' 66-67; לחכם אחד (רבי צבי הירש חיות?), שם, ד (תקצ"ט), עמ' 287-293. מצד אחר הגיב כנגד זה מהר"צ חיות, 'תפארת למשה', בתוך כל ספרי מהר"צ חיות, א, תשי"ח, עמ' שצה-תלג, תלה-תפב, וכן גם בעמ' כג-מג, ח-רמב, שסא-שצד. ראו אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 1005-1018 (הפרק 'השגות ותגובות על דרכו הקודיפיקטיבית של הרמב"ם'). על דבריהם ודעותיהם של החכמים המובאים שם יש להוסיף גם את ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בהקדמה הכללית לספר בית הבחירה, ברכות (מהדורת ר"ש דיקמן), ירושלים תשכ"ה, עמ' כה-כח. ראו ש"ז הבלין, בית הבחירה לאבות,<sup>3</sup> ירושלים תשנ"ח, מבוא, עמ' יט-כב.

הנאותות והמתאימות לספרי הלכה מסכמים; מהם פולמוס לגבי פרטיהן של דרכי ההכרעות, של סמכותם המשתנה של הפוסקים לדורותיהם ולעדויותיהם – קדמונים ומאוחרים, מפרשים או פוסקים, מחדשים או משיבים, מחלוקות על פסיקה ומנהג ועל מסורות קהילות ועדות; ועל כולם, העניין הבולט מאוד במערכת ההלכה והמנהג – הניגודים וההבדלים שבין מסורת חכמי ספרד לבין זו של חכמי אשכנז.<sup>3</sup>

### אשכנזים וספרדים בדרכי לימוד ובדרכי פסיקה

בכמה וכמה תחומים ניכרים הבדלים כבר בימי גאוני בבל בדרכי הלימוד ובשיטותיו בין חכמי המזרח, לבין חכמי אשכנז וצרפת הראשונים. חלק מההבדלים מתבטאים בגוף הלימוד עצמו, בפרשנות התלמוד או בפסיקת ההלכה, וחלקם בדרכי החיבורים – חיבורי פרשנות והלכה באחד; חלקם מתבטאים במהויות וחלקם בצורות, כגון: היחס לחיבורים קודיפיקטיביים בהלכה, העיון המעמיק בגופי הדברים לעומת ההסתמכות על דברי הקדמונים, ההכרעה בהלכה על פי גדולי הפוסקים לעומת ההסתמכות על הכלל 'הלכה כביתראי' ומשקל המנהג הנוהג בהכרעת הלכה. חלק מהנושאים מושכים והולכים במידה מסוימת עד לימינו.

ר' יצחק אייזיק (רי"א) הלוי, בעל ספר 'דורות הראשונים', ביקש לבאר את הדברים, ולהסמיכם על דעותיהם של ראשונים, אולם דומה שהדבר לא עלה בידו, ואין דעות הראשונים שציין הולמות את החלוקה שביקש להעמיד. וכך כתב:<sup>4</sup>

ההתחברות הגדולה שהיתה למדינות ארצות המערב עם גאוני בבל היתה מצד אחד טובה מאד, כי השפיעו עליהם שפע חכמתם, אבל מצד אחר היו סמוכים יותר מדי על שולחן אחרים ולא הורגלו בחתוך ההלכות והעמידה על רגלי עצמן. וזהו שאמר הראב"ד ז"ל אבל לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו ז"ל ואע"פ כן באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולין ויורדים, ופירש ר' נתן על כל הזאה טבילה והוא במס' יומא וכו'. והנה אנחנו ידענו משאלותיהם המפוזרים בכל תשובות הגאונים שאין הדבר כן ובקיאים היו בדברי רבותינו כראוי (ויכול להיות שכוונת הראב"ד על קורטובא בלבד). אבל נראה שכוונת הראב"ד כי בשקלא וטריא של עומק ההלכה היו חסרים לפי ערך חכמתם, לפי שסמכו יותר מדי על הגאונים בבבל וכל ספקותיהם שאבו רק מתשובות הגאונים שבבר היו בידיהם לקובצים ולחיבורים לעצמם כמו שנראה מחכמי קירואן... לא כן גדולי חכמי איטליא בימים הראשונים שלא היה להם קישור גדול עם הגאונים והוכרחו בכל

3 ראו על חלק מן העניינים הללו: י"ז כהנא, 'הפולמוס סביב קביעת ההכרעה כרמב"ם', הנ"ל, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 8–88; י"מ סולידאנו, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל הש"ע להלכה פסוקה?', י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו (קובץ), ירושלים תשכ"ס, עמ' 184–188; י" פאעור, 'יחס הספרדים לסמכות מרן כפוסק', רבי יוסף קארו (קובץ), עמ' 189–197; H. Zimmels, *Ashkenazim and Sepharadim*, London 1958.

4 דורות הראשונים, החלק השלישי, פרסבורג תרנ"ז, עמ' 294 (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז, חלק שישי).

5 ר' אברהם נ' דאוד, ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 47.

ספקותיהם לעמוד על רגלי עצמם, על בן הורגלו גדולי חכמיהם ללון בעומקה של הלבנה ולהביא לבב חכמה מתוך הש"ס לעמוד בבל דבר על יסוד הדבר מדברי הש"ס ולהכריע בכל דבר ודבר משם...<sup>6</sup> אח"כ התנגשו שני הדרכים ויולידו דרך ממוצעת והיא דרך חיקור הלבנה עם ידיעת קבלת הגאונים ובבל הספיקות הנופלים לבלי להשען על הכרעת הגאונים לבד, בי אם לשוב אל המעין ולברר הדבר מסוגיות הש"ס. אז קם דור חדש של רב שמואל הנגיד ורב חננאל, של רב אלפסי והרי"ץ גיאת ויקומו הבונים החדשים ויראו נפלאות מתורתם.

על פי זה ובדרך זו ביקש בנימין מנשה לוין, במבואו לאיגרת רב שרירא גאון (מבלי להזכיר את רי"א הלוי), להסביר את המחלוקת בין חכמי אשכנז וצרפת לבין חכמי המזרח בעניין מועד בתיבתם של המשנה והתלמוד. לדעת חכמי אשכנז וצרפת שאין להם אלא תלמוד, נכתבו המשנה והתלמוד בזמן מאוחר, ונמשכו אחר פשטות הסוגיות שמורין בן, ואילו חכמי ספרד והמזרח 'שמתורת הגאונים היו חיים ומימיהם היו שותים ידעו היטב הליבות הישיבות בבבל ומנהגי הגאונים מעולם, בי אעפ"י שנהגו ללמוד בע"פ ולא בכתב, בדרך בני ארצות הקדם מעולם... בכל זאת ידעו חכמי ספרד ידיעה ברורה ומוחלטת בי מעולם לא נמנעו בשביל זה ראשי הישיבות והגאונים בבבל לכתוב דברים שצריכים שימור בכתב'.<sup>7</sup> לאמתו של דבר מצאנו כבר את שורש הדיון בכך בימי קדם, היינו אם עדיף להתבונן בתלמוד ולהוציא ממנו את ההלכה; או שמא אפשר להסתפק בספרי ההלכות המקוצרים ובדברי הגאונים כדי לפסוק על פיהם, גם אם אין לפוסק המאוחר כשלעצמו ידיעה מספקת בתלמוד. שאלה זו נדונה כבר בימי רב פלטי גאון.<sup>8</sup> ר' יוסף נ' מיגאש, שפנו אליו בשאלה בעניין זה, הכריע בדבר זה שנחלקו בו סיעות אחדות בימיו.<sup>9</sup> דעתו היא שמי שאינו בקי בעצמו די הצורך בתלמוד עדיף שיסתמך ויפסוק על פי רברי הגאונים, משום שבמקרה בזה

6 כוונתו להסביר בדרך זו גם את דרך לימודם של חכמי אשכנז וצרפת שקיבלו את תורתם מחכמי איטליה בימים הראשונים. שם הביא רי"א ראיות נוספות מדברי בעל ה'מאור' והראב"ד על סנהדרין פ"ד בדבר השאלה אם יכולים הראשונים לחלוק על הגאונים. אלא שלא נתן דעתו לבך שדווקא בעל ה'מאור' הסבור כי רשאים לחלוק וכי העיקר הוא העיון בתלמוד – הוא מחכמי ספרד ושורשו בגירונה שבספרד, וכנגד זה הראב"ד הסבור כי אין רשות לחלוק – הוא מחכמי פרובנס, שקרובים לחכמי צרפת ואשכנז. ועיין ש"ז הבלין, 'על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', מחקרים בספרות התלמודית (יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לשאול ליברמן באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 174–175, ובמיוחד הערה 119.

7 בי"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, מבוא, דף כו ע"א.

8 שו"ת הגאונים חמדה גנחה, ירושלים תרכ"ג, סימן קי: תשובות הגאונים (מהדורת ש' אסף), ירושלים תרפ"ט, עמ' קנח; ספר האשכול (מהדורת ח' אלבק), ירושלים תשי"ט, עמ' 50: 'איזה עדיף ומשובח (לעמוק) [לעסוק] בהלכו' קטעו', ולא שאלנו אלא שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות ואומרים מה לנו לקשיית התלמוד'. עיינו ר' יהודה הברצלוני, ספר העתים (מהדורת י' שור), קראקא תרס"ג, מבוא, עמ' 21.

9 שו"ת הרי"י מיגאש, ירושלים תשי"ט, סימן קיד. הדברים הללו יסודם בוויכוח שהתרחש במצרים ובספרד, כפי שעולה ממה שמצא ש"ד גויטיין, סדרי החינוך בימי הגאונים ובבית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' קסז–קסט. חכם מספרד, ר' יעקב, כתב בחריפות לר' חלפון ב"ר נתנאל ממצרים, שהביא מדברי גאונים, בעוד שלדעתו נעלמו מהגאונים מקומות בתלמוד: 'ה' לא הצריכני לדברי הגאונים אלא מעיין אני בתלמוד ומגלה את כלליו' (שם עמ' קסז–קסט). ראו י' תא"ש, 'היצירה הספרותית של הרי"י מיגאש', קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 548, הערה 13.

האחריות לטעות מוטלת על הגאונים והפוסקים, ולא על הפוסק המאוחר; אולם אם הפוסק המאוחר מסתמך על ידיעתו את התלמוד – גם אם אינה מקיפה וברורה – הרי שהאחריות לשגיאות ולטעויות מוטלת עליו. מסתבר שאמנם כך עשו חכמי ארצות המזרח וספרד, אך לא כך נהגו חכמי אשכנז וצרפת, שמיעטו בהסתמכות על דברי הגאונים ועל דברי קודמיהם; וכדברי רי"א הלוי, שנזכרו לעיל, עמדו על רגלי עצמם, והכריעו מתוך עומק עיונם בתלמוד.

קשה מאוד לקבל את הסברו של רי"א הלוי, שעל פיו חכמי אשכנז וצרפת, מחמת חוסר ידיעתם בתורת הגאונים הוכרחו לפנות לתלמוד גופו ולהעמיק בו, שהרי ללא ספק קיבלו מרבותיהם קבלות ומסורות בפרשנות התלמוד יחד עם מסורות הלכה.<sup>10</sup> אמנם חכמי אשכנז וצרפת גילו נטייה לעבר מנהגי ארץ-ישראל ופסקי חכמיה,<sup>11</sup> כנראה משום שקיבלו את תורתם מחכמי איטליה הקדמונים, שעמדו תחת השפעה חזקה של חכמי ארץ-ישראל; אך מכל מקום אין ספק שעיסוקם הגמור של חכמי אשכנז וצרפת היה בתלמוד הבבלי על כל המסורת המקיפה של פירושיו, בתורת גאוני בבל ובפסקיהם. זאת אנו יכולים ללמוד ממקצת הידיעות שהגיעו אלינו על אודות הישיבות הקדומות באשכנז ובצרפת. עדיין צריכים אנו הסבר לטיב השוני בדרכי הלימוד בין חכמי אשכנז וצרפת לבין חכמי המזרח וספרד.

עניין אחר, שאף בו מתגלה פילוג מובהק בין חכמי ספרד והמזרח לבין חכמי אשכנז וצרפת, הוא היחס אל הגישה הקודיפיקטיבית בחיבור ספרי פסק והלכה. כבר בימי הגאונים החלו לחבר ספרי הלכה המיוחדים לנושאים מסוימים – מונוגרפיות על נושאים הלכתיים. הראשון שבהם היה רב סעדיה גאון, בחיבוריו על שטרות ודיניהם, דיני הפיקדון ועוד, כפי שתיאר ר' מנחם המאירי.<sup>12</sup> חיבורים אלו עדיין היו בסגנון ספרי הלכות (כגון הלכות פסוקות, הלכות גדולות וכדומה). חידוש גדול בדרכי סידור ההלכות היה דרכו של הרמב"ם, שכלל לתוך ספרו הקודיפיקטיבי 'משנה תורה' את כל התורה כולה ממש, בסדר מקורי חדש ובלשון ובסגנון משלו. כידוע כבר בימיו ובחיי קמה התנגדות, גם עקרונית, לדרך זו של ריבת ההלכות כולן יחד על פרטיהן ועל ניסוחן המחייב כעמוד ברזל. ר' יוסף קארו (המוהרי"ק), הלך בדרך חכמי ספרד (רמב"ם, ר' יעקב ב"ר אשר, בעל ספר הטורים ועוד) וחיבר ספר הלכה כולל ומקיף, מסודר ומפורט. הוא אף הגדיל לעשות ויצר

10 עיינו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 424–435; הנ"ל, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57–92; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 72–75.

11 ראו את המקורות שצינו לעיל, הערה 10.

12 סדר הקבלה<sup>2</sup> (מהדורת ש"ז הבלין), ירושלים תשנ"ה, עמ' 122–125. 'וגרם להם [לגאונים] זה שלא היו כותבים רק מעט הן דרך פי' הן דרך פסק' (שם, עמ' 122); 'ולכן לא היה עד העת הנזכר כח ידיעתם ותוקף מעלות באוריהם בחיבוריהם נראית, עד שאם לא היה טיבם נדע בקבלה ומפורסם מפי השמוע [ה] לא היינו מחזיקין (אותה) [אותם] כל כך בתכלית השלימות מצד חיבוריהם. מהם מה שלא ראינו כתוב ממעשה ידיהם כלום, ומהם שלא ראינו מהם רק תשוב[ו]ת (ו)שאלות, למדנו מהם הרבה דברים לענין פסק והוראה, ומהם שראינו מהם פירוש בקצת מסכתו[ת], או לפעמים בקצת הפרקים, או לפעמים בקצת שמועו[ת] והלכות מפחדות, מהם שראינו קצת חיבורים קצרים בעניינים פרטיים בלתי כוללים כל התלמוד או רובו, מהם בפירושו[ת] התלמוד, אבל ברמזים ובדרכים קצרים אין בהם שבר [רעבון] המתלמידים בלל' (שם, עמ' 124).

מתוכו קיצור שקרא לו 'שולחן ערוך' המנוסח כדרך ספרי חוקים, דרך של עשה ושל אל תעשה, ללא מקורות וללא נימוקים.

במידה רבה ומפתיעה, לאור גישתם המסורתית של חכמי אשכנז, ביקש לילך בדרך זו<sup>13</sup> הרמ"א, שהיה אמנם מחכמי אשכנז המובהקים אך פעולתו הייתה בפולין, ומתברר שמסורתיה היו שונות מאלה של אשכנז ממש<sup>14</sup>, ואפשר שהגיעו הדברים לכדי מהפכה<sup>15</sup>. כנגד שני האחרונים, יצאו ר' חיים ב"ר בצלאל<sup>16</sup> בהקדמה לחיבורו 'ויכוח מים חיים' ובעיקר ר' יחיאל אשכנזי<sup>17</sup> בפולמוס היורד אל השתין.

שלוש נקודות מחלוקת עיקריות התעוררו בין הפוסקים הספרדים למקביליהם האשכנזים. הראשונה, התנגדותם העקרונית של חכמי אשכנז לעצם חיבורם של קובצי הלכה מסודרים, קודקסים כוללים של ההלכה. השנייה, הפוסקים הספרדים החזיקו בשיטת ההכרעה לפי קבוצה מצומצמת של גדולי הפוסקים (רי"ף, רמב"ם ורא"ש), לעומת

13 הוא ביקש לחבר חיבור כולל ומסכם כמו ה'בית יוסף', ומסתבר שזו הייתה צורתו הראשונה של החיבור שנקרא לאחר זמן 'דרכי משה', אך בעמדו בעיצומה של מלאכתו ('בהגיע תור איסור והיתר', כלומר, באשר עמד בענייני טור יורה דעה המכונה 'איסור והיתר') נודע לו כי הופיע ספר ה'בית יוסף' (ונציה שי"א). בתחילה רפתה רוחו אך נמלך וחשב בי ים מקום לחבר חיבור קצר יותר, בתוספת פסקי חכמי אשכנז ומנהגיהם שלא קיבלו ביטוי מספיק ב'בית יוסף', ובהשלמות ובהוספות. מסתבר שגלגול שני זה של 'דרכי משה', דומה היה לדרך ה'שולחן ערוך', שנתגלה לו גם הפעם תוך כדי עבודתו (שולחן ערוך, ונציה שכ"ה). לא נותר לו אלא להפוך את חידושו בהלכה, את הוספותיו ואת הערותיו על המהרי"ק, למפה על שולחנו (ראו על כל זה בהקדמת הרמ"א לספר 'דרכי משה' [מהדורת הטור השלם], ירושלים תש"ן). לבסוף נאלץ להישאר בדרכם המסורתית של חכמי אשכנז: לחבר חיבורים פרגמנטריים, של הגהות והערות, אוספי פסקים, פירושים וחידושים.

14 כטענת חברו ר' חיים ב"ר בצלאל, שלמד עם הרמ"א בפולין אצל ר' שלום שכנא, אך שהה הרבה גם באשכנז. ראו ר' חיים ב"ר בצלאל, ויכוח מים חיים, אמשטרדם תע"ב. ראו גם להלן בסמוך.

15 ראו לעיל, הערה 13. מגמה זו יוצאת גם מכמה פסקים מעוררי מחלוקת, בגן פסקי הידוע של ר' יעקב פולק (רבו של ר' שלום שכנא, שהיה רבו וחוננו של הרמ"א), להתיר לאשתו של ר' דוד צדנר למאן, שהרעיש את עולם הרבנות, ורבו עליו חכמי דורו ובירכוהו. ראו ש' וינר, דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 1-80. והנה הרמ"א ב'שולחן ערוך' (אבן העזר, סימן קנה, סעיף בב), פסק בשתיקה כדעת מהרי"י פולק! כמו כן נתפרסם מעשהו של הרמ"א ביתומה שנועדה חופתה ליום שישי, ולא הצליחו הצדדים להגיע לעמק השווה בענייני הנדוניה, עד שהחשיך היום, ועמד הרמ"א וערך את החופה בליל שבת! (ראו שו"ת הרמ"א, מהדורת א' זיו, ירושלים תשל"א, סימן קבה). על הוראה זו יצאו עוררים, ואף תיקנו שלא לערוך חופה בקראקא בערב שבת אלא מחוץ לעיר, וראו ח"ג דמביצר (כלילת יופי, קראקא תרמ"ח, דף יז ע"א בהגהה), שכותב בעניין זה: 'וכפי הנראה לא הסכימו עמו אז כל בני החבורה פה בהוראה זו שהם היו סוברים לאסור בזה וכדעת הסמ"ג שהביא בחדושי אנשי שם סביב המרדכי שם. וכדי לעשות סיג וגדר לדבר התקינו חכמי וגדולי העיר פה כי מני אז והלאה לא יעשה שום חופה וקידושין ביום הששי פה בקראקא עד היום הזה'. והנה גם דין זה נפסק על ידו בשולחן ערוך, או"ח, סימן שלט, סעיף ד: 'כמו שרגילין שלפעמים שלא היו יכולים להשוות עם הנדוניה ביום ו' עד הלילה, דעושין החופה והקידושין בליל שבת, הואיל ובבר הכינו לסעודה ולנשואין והוי ביוש לכלה ולחתן אם לא יכנס'.

16 אחי הרב ר' ליווא (מהר"ל), חברו של הרמ"א, ותלמיד המהרש"ל. ראו עליו א' זימר, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג, ירושלים תשמ"ז.

17 בפי שעולה מתשובתו המפורטת, המתפרסמת להלן לראשונה מכתב יד, והעוסקת כולה באופן מסודר בהצעת שיטתם של חכמי אשכנז בגופי ההלכות של סידור הלכה. בנקודות העיקריות כתב גם ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) נגד שיטתו של ר' יוסף קארו, בהקדמה לספרו ים של שלמה, שטטין תרכ"א, בהקדמה השנייה.

הכלל שמקובל היה מאוד בקרב הפוסקים באשכנז – 'הלכה כבית ראי'. השלישית, שיטת פסיקה מכנית על פי כללים קבועים ודעות קדמונים, שבה דגלו חכמי ספרד, לעומת מתן עצמאות לפוסק – רב או דיין.<sup>18</sup> על אלה נוספים פרטים אחרים השנויים במחלוקת. על דעתם ושיטתם של חכמי אשכנז אנו יכולים לעמוד מתוך דבריהם של ר' חיים ב"ר בצלאל ושל ר' יחיאל אשכנזי, בני אותו דור, שסודרו בטענות מסודרות ושיטתיות. דבריהם מתאימים להפליא לתוכן חיבוריהם של החכמים השונים בתקופות השונות, ומשקפים את שיטות פסיקתם.

ר' חיים ב"ר בצלאל, השיג על עצם חיבור ספרו המקיף של הרמ"א 'תורת חטאת' (קרקוב שכ"ט) – ספר הלכה מסכם ומסודר העוסק בנושאים של איסור והיתר – ואף חלק עליו בפרטים ובעקרונות ההלכה. ראוי לציין כי לספר זה צירף הרמ"א את הלבנות נידה מן ה'שולחן ערוך' של המוהרי"ק ועליהם הגהותיו המוצגות בפני עצמן לצד דברי המחבר. בגוף ספרו 'ויכוח מים חיים' (אמסטרדם תע"ב) דן ר' חיים עם הרמ"א בדינים עצמם, ואילו בהקדמה ארוכה, שהושמטה מכל הדפוסים המאוחרים, הוא מציע את דעתו כנגד העניין כולו.<sup>19</sup>

עיקר דבריו של ר' חיים ב"ר בצלאל, הם התנגדות לפרסום ספרי הלכה מסכמים ומסודרים ולהדפסתם, והוא רואה בהם רק ספרי ליקוטים וקיצורים שאין בהם חשיבות רבה. הסכנה הטמונה בהם היא, שהם גורמים לדלדול העיון הנדרש בגופי המקורות והמסורות, ומאפשרים למתחילים ולבלתי ראויים לעשות בהם שימוש, כאילו הם מייצגים את ההלכה הסופית. ספרים אלו מביאים לצמצום העיון והבירור, ומטשטשים את ייחודו של כל מקום ומקום, מנהגיו ומסורותיו. לאמתו של דבר, גם המוהרי"ק כתב ביקורת קשה על ספרי הלכה שונים שהיו לפניו.<sup>20</sup> עיקר ביקורתו היא שספרים אלו אינם מתייחסים לדעות של אחרים, ודנים בל אחד לעצמו. ר' חיים מעלה בדבריו שתי נקודות ביקורת חשובות מאוד: הראשונה, ספרים אלה מטשטשים מחלוקות ודעות מנוגדות, ואינם משאירים מקום לשיקול דעתו של מורה ההוראה כאשר עליו להורות הלכה למעשה. השנייה, ספרים אלה נצמדים בעקיבות נוקשה לקביעות מסוימות ומוגדרות מראש, ואין זו דרך ההלכה. אדרבה ייתכן גם שאותו מורה ופוסק עצמו, 'דעתו אינה שוה עליו בכל עת', ואפשר שהיום דעתו תהא שונה לגבי הוראה זו עצמה ממה שהייתה אתמול, ואין בזה כל השתנות או חיסרון. אין לומר על ריבוי הדעות ועל אי הכרעה חתוכה ומוחלטת, שנעשית התורה כשתי תורות (ללא ספק הוא רומז בכך לטענת המוהרי"ק בהקדמתו ל'בית יוסף'), אלא כך דרכה של תורה שלא ניתנה חתוכה. וכך הוא מתאר, שם, את דרך פסיקת ההלכה הראויה:

18 ביטוי לכך בהקדמת המוהרי"ק לספר 'בית יוסף', שהושמטה ממרבית המהדורות המאוחרות, ונרפסה במהדורת אל המקורות-פרדס, ולאחרונה במהדורת הטור השלם, ירושלים תש"ן.

19 הגיעו הדברים לידי כך, שר' יוסף שאול נטאנזאהן. רבה של לבוב, שהבין תחילה מענה מפורט לטענות שבהקדמה זו, נמלך בדעתו, והחליט שמוטב להשמיט את דברי ר' חיים ולהשתיק לגמרי את הוויכוח ואת הדיון בנושאים אלו, מאשר להשיב עליהם. ברפוס לבוב של 'ויכוח מים חיים' נשארה הסכמת ר"ש נטאנזאהן, ללא הקדמת המחבר וללא התשובה עליה. הקדמה זו חזרה ונרפסה בידי ח' טשרנוביץ ('רב צעיר'). תולדות הפוסקים, ג, ניו יורק תשי"ה, עמ' 93–100, על פי העתקה בכתב יד של ש' דובנוב.

20 ראו הקדמתו לספר 'בית יוסף', לעיל, הערה 18.



וזאת היתה ג"כ [גם כן] לפנינו בישראל על כל דבר הוראה שיבוא לפני החכם שהגיע לגבורות ההוראה, דהיינו שיהיה בן מ' לבינה, אזי יפתחו לפניו כל ספרי ההוראות ויהיו נקראים לפניו דברי האוסרין ודברי המתירין, והיה מעיין בהם באימה וביראה ברתת ובפחד. ואם היה הדבר נוטה לאיסור מיד היה חושש להחמיר. ואם היה בו מנהג להקל היה ג"כ נוטה אחריו. וכן אם בידו היה מצרף כל חכמי עירו והם נושאים ונותנים בדבר, עד שהשוו דעתם יחד. ואם חזרה ובאה הוראה זו מאתמול וכך וכך דינה, רק כמשפט הוראה ראשונה יעשה ג"כ לשניה, להיות מתון בדבר, משום דבשנוי מעט מתהפך הענין, כמו שכתבתי כבר. גם דעתו של אדם אינו שווה עליו בכל עת, ובאולי לא היה דעתו נוטה להורות בה כמו שהורה בה אתמול. ואין בזה שום השתנות או חסרון, לומר שנעשית התורה כב' תורות חלילה, אדרבה כך דרכה של תורה ואלו דברי אלהים חיים. ולפי זה נמצא כי לא יפה כוון הרב ז"ל מה שנתן בספר כל עניני איסור והיתר גלוי ומפורסם לפני כל קורא בספר.<sup>21</sup>

ר' יחיאל בתשובתו המתפרסמת להלן, מביע את דעת חכמי אשכנז, במשנה סדורה של עיקרי הפסיקה ודרכיה, תוך כדי תגובה על כל טענה וטענה מדברי המוהרי"ק בהקדמתו.

### ר' יחיאל אשכנזי זכ"ש קאסטילאץ

בין גדולי החכמים והפוסקים בדור השולחן ערוך, שגילה דעתו באופן מסודר ושיטתי בשאלות היסוד של חיבורי ההלכה, היה רבי יחיאל אשכנזי<sup>22</sup> זכ"ש קאסטילאץ בנו של רבי משה זכ"ש קאסטילאץ,<sup>23</sup> שחי בדור דעה של חכמים גדולים ומפורסמים שהאירו את עיני ישראל בתורתם ובחכמתם; ועם כל זה נשכח שמו של חכם זה ולא נודעו ענייניו. על גדולתו ומעמדו המיוחד כראש ובראשון בין גדולי דורו, יכולים אנו ללמוד מדברי השב"ח המופלגים מאוד, שהרע"ף עליו המוהרי"ק בתשובה מתוך ספר תשובותיו, שרק לאחרונה הוצע לזהותה<sup>24</sup> כתשובת מרן לר' יחיאל (ומתוך העניין נראה שיש לקבל זיהוי זה בוודאות). וכה כתב עליו המוהרי"ק:

בוצינא דנהורא, מעיין נובע מקור חכמה, רב וחובל בים התבונה, מושיב מלחמה שעה, במלחמתה של תורה, הרב המובהק נר"ו. בהתראות לעיוני טורי שאלתיך, נשתוממתי וארעיד, כי איך תתגלה ותתראה חשבת עיני שבלי ומיעוט נוגה ירחי

21 הקדמה לספר ויכוח מים חיים, ראו טשרנוביץ (לעיל, הערה 19), עמ' 94.

22 כינוי זה מציין חכמים אשכנזים שחיו במזרח בקהילות ספרד. בכתב היד שלפנינו חתם 'זכ"ש'.

23 ראו עליו: מ' בניהו, 'ד' משה קאסטילאץ מחכמי מצרים רבו של ק"ק אשכנזים בצפת', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 71-75; א' דוד, 'משפחת קסטלץ', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' רפב-רפז; הנ"ל, 'לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הטי"ז', ח"ז הירשברג (עורך), ותיקין, רמת גן תשל"ד, עמ' 27-29. לדעת דוד היה ר' יחיאל בנו של הצייר הידוע ר' משה קאסטילאץ, שחי בוונציה ונפטר במנטובה בשנת ש"ה (1525). אך עדיין אין סיוע לזיהוי זה. פירוש השם, אפשר שהוא זק"ש – זרע קדושים, ואפשר שהוא זכ"ש, על שם חבל Sachsen שבצפון מזרח גרמניה. קאסטילאץ אפשר שהוא Castellazzo שבאיטליה.

24 ח"ז דימיטרובסקי, 'ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קי. על העניין ההלכתי שנדון שם ועל דעות החכמים בו ראו להלן.

לעיני המאור הגדול המאיר והמזריח, מ[נ]י פעת זיו שמש תורתך הרמה. ומה יענה יתוש כמוני לפני אריה שבחבורה, או מה יוסיף להבחין אמרי בינח לפני כבוד תורתך.

ולוא כי בושתי ונכלמתי מלסרב למאמריך, ולהשיב מצותיך אחור, במעט בליתי ידי מתמוך בשבט סופר. אמנם קראתי עלי הפסוק הזה [ישעיה ג ו] והמכשלה הזאת תחת ידיך, במ"ש חז"ל [בבלי, חגיגה יד ע"א] אין אדם עומד על דברי תורה אלא א"ב [= אם כן] נכשל בהם. גם ארז"ל [אבות ב ה] לא הביישן למד, לכן שמתי פני כחלמיש להשיב על שאלת כ"ת [= כבוד תורתך], וידעתי גם ידעתי כי לא נתכוון כ"ת כי אם לחנך אותי, גם אני ששתי עליהם כעל כל הון, על כי הביאותני עד הלום, ותחשבני לבך, ובחסד ב"ת בטחתי, כי כאשר יעבור על שגגת מה אשר שגיתי, ילמד עלי זכות ויורני מדרכיו ודרך שקר יסיר ממני.<sup>25</sup>

רבי יחיאל פעל בחברתם של גדולי אותם דורות: ר' אליהו מזרחי, ר' יוסף טייטאצאק, המוהרי"ק, ר' יוסף ן' לב, ר' שמואל די מדינה (הרשד"ם), ונחשב בעיניהם בימיהם בפוסק גדול ומכריע, שאחר דבריו לא ערערו וקיבלוהו בבחינת 'כבר הורה זקן' (לשון המוהרי"ק). פעולותיו וייחוסו לגדולי זמנו לא הוכרו ולא נתבררו כל עיקר, ולא עוד אלא שאף זהותו לא נקבעה בבירור, והיו שהחליפוהו בחכם אחר בעל שם דומה שחי בקירוב זמן. בתחילה היו שחשבו כי רבי יחיאל אשכנזי דנן הוא רבי יחיאל אשכנזי לוריא, שהדפיס בוונציה (שנת ש"ס) את הספר 'היכל ה', ובשנת שס"א הדפיס שם את 'ספר חרדים' לרבי אלעזר אזיכרי.<sup>26</sup> לנכון העיר כבר אליעזר ריבלין שזיהוי זה לא ייתכן.<sup>27</sup> למרבה הפלא, גם שמחה אסף, אף על פי שדחה<sup>28</sup> את דברי בעל 'קורא הדורות', וציין לדברי ריבלין הנכונים בעיקרם, מכל מקום ליד דברים אלו, במעט באותו מקום, כתב לאמור:

ת' [שובת] ר' יחיאל על חרגמ"ה [חרם רבנו גרשם מאור הגולה], משנת שכ"ה [צ"ל: ש"ל, ראה להלן] בירושלים, והוא הוא ר' יחיאל איש ירושלים שחבר ס' היכל ה' [ויניציאה, חש"ד]. ל"ו שנה לפני זה ז"א בשנת רפ"ט [צ"ל: רצ"ד, ראה הערה קודמת] היה בגליל אושטרייך.<sup>29</sup>

25 ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סימן יט (ו). תשובה זו מורכבת משתי תשובות של מוהרי"ק, האחת לר' יחיאל והשנייה למבי"ט. קל מאוד להבחין בשוני שיש בין שתי התשובות, מבחינת הסגנון והיחס אל המכותב. לר' יחיאל הוא כותב ביחס של כבוד שאין כמוהו, ולעומת זה למבי"ט התשובה כתובה בלשון עוקצנית ובסגנון תקיף מאוד.

26 כך למשל, א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, תל אביב תרפ"ט, עמ' 108.

27 שם, הערה 3. רבי יחיאל אשכנזי האחר, שהיה זקן ממנו וקדם לו, נזכר בשאלות ותשובות המבי"ט, ונציה שפ"ט (חלק ג, סימן קי"ז) בברכת המתים, ואילו בשער ספר 'היכל ה' שנדפס בוונציה בין השנים ש"ס-שס"א, נזכר ר' יחיאל בברכת החיים: 'נר"ו. גם ריבלין הסתבך שם בקביעת האזכורים, שבהם מופיע שמו של ר' יחיאל בספרי חכמי הדור, וחשב שר' יחיאל הזקן לא עלה כלל לארץ ישראל.

28 ש' אסף, 'מגזי' בית הספרים בירושלים, הנ"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 225-228, הערה 18.

29 שם, בפנים מעל הערה 18.



## תשובות ר' יחיאל

מתוך התשובות המתפרסמות באן מתבררים ענייניו של רבי יחיאל, קצת מתורתו ובמה דברים לתולדותיו ולקשריו עם חכמי דורו. התשובה השלישית באן נזכרה במה פעמים בשאלות חכמי הדור ובתשובותיהם. קטעים מתוכה פרסם אסף<sup>30</sup> מתוך כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 6549 HEB. 28°. תשובה זו נעתקה שם פעמיים,<sup>31</sup> וקטעים נוספים ממנה הבאתי במקום אחר.<sup>32</sup> כאן היא מתפרסמת לראשונה בשלמותה. את התשובה הראשונה הזכיר ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), שכל יקר ראתה עינו,<sup>33</sup> והיא מתפרסמת כאן לראשונה. מעניינן של תשובות אלו ומבירור העניינים שבהם היה קשור ר' יחיאל במקורות נוספים בני הזמן, נוכל ללמוד עליו ועל ההערכה כלפיו וכלפי פסקיו מצד גדולי החכמים בדור ההוא.

בתשובה הראשונה שנכתבה בשנת השג"ה (שי"ג) יש עדות נוספת למשתמע מכינויו 'אשכנזי', שהוא ברגיל מציין חכמים אשכנזים המתיישבים במזרח בין הספרדים: 'ואנכי נתגדלתי בין הספרדים ולא שמעתי בלתי היום [שרש"י מפרש ולא פסקן], ואם ימצאו הדברים עפ"י חכם' וכו' (ראו להלן תשובה א). תשובה זו נכתבה בסוף שנת שי"ג, ועדיין לא נתפרסם אז ה'שולחן ערוך', וכנראה אף טרם נתחבר.<sup>34</sup> היא נכתבה סמוך לפרשת 'והנגלות לנו', היינו פרשת וילך, שנקראה בראשית שנת שי"ג בשבת שובה (24 בספטמבר 1552), אך

30 שם (לעיל, הערה 28). אין הברח לומר שתשובת ר' יחיאל זו היא לגבי המקרה שדנו בו הר"י קארו, הר"מ מטראני, ר' ישראל ב"ר מאיר ור' יצחק מולינא, כמו שחשב א' דוד, משפחת קסטלץ (לעיל, הערה 23), עמ' רפג-רפד. מעניין התשובה משמע שר' יחיאל התייחס לתופעה שנשנתה כמה פעמים, שאשכנזים באו למזרח והקלו בתקנות רבנו גרשם.

31 בדף כ"א ע"א ואילך בשלמותה; ובדף קפ"ז ע"א כשחלקה האחרון חסר. תיאור פרטים אלו אצל מ' בניהו (יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' עד הערה 359) — אינו מלא. לא הוכח שהתשובה היא בכתב ידו של ר' יחיאל, וכמו כן החלק החסר שבהעתק השני אינו של תוספת. הטופס (אולי העתק) הראשון (בדף כ"א ע"ב) הוא שלם יחסית, גם אם קטע קטן (גם דברי חכמים אחרים כתבו כנ"ל ואין צורך להביא דברי כלם והרב דוד די קורפו ז"ל כתב בתשובותיו בית י"ג וי"ד שההולך ממקום שנהגו למקום) נמחק, ואחריו נוסף קטע המפרט את מה שכתוב בתשובת הר"ן וברשב"א, וחזר שוב למשפט 'והרב מהר"ר דוד מקורפו ז"ל בתשובותיו בית י"ג וי"ד שההולך ממקום שנהגו למקום' וכו'. במשפט זה מסתיים העתק ב בדף קפ"ז שם. טופס א — ייתכן שכולו בכתב ידו של המחבר, והעתק ב — אולי הועתק בטרם נוסף ההמשך, כפי שהוא לפנינו בטופס (העתק) הראשון.

32 ש"ז הבלין, 'תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובנס (לאור תשובות הרשב"א ור' יצחק די מולינא מכתבי יד)', שנתן המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 200–257, ובמיוחד עמ' 228, הערה 87 ועמ' 242. הערה 148. שם צוין שתשובת ר' יחיאל זו נזכרה במקומות הבאים: שו"ת מהרשד"ם, חלק יורה דעה, סימן קמ; שו"ת המבי"ט, חלק ב, סימן טז; שו"ת ר' חיים שבתי, חלק אבן העזר, סימן לג.

33 ברכי יוסף, חושן משפט, ליוורנו תקל"ד–תקל"ו, סימן כה, אות כט וכתב שם שר' יחיאל קסטלאץ אבי מהר"ם ומהר"ש קסטלאץ, שהיה בן דורו של מהר"ק, האריך הרבה בזה, מפיו לפידים יהלכו. וכן שם סימן יב, אות יד: 'ובזה ראיתי בתשובה כ"י לחד מן קמאי, מרבנן קשישיאי, מהר"ר יחיאל קאסטילאץ זלה"ה, שכתב שבעיר רודיס נהגו כרמב"ם'. וראו גם שם הגדולים, מערכת גדולים, י אות ר: 'מ"ה יחיאל קאסטילאץ אבי מהר"ר שמעון היה בזמן מן והרדב"ז, ויש בידי תשובה כ"י מהרב הנזכר משנת השי"ג, ומקשה על מן ב"י בתוקף'.

34 ראו אלק (לעיל, הערה 1), עמ' 1117, הערה 128.

גם בסופה בשבת האחרונה, נצבים – וילך (2 בספטמבר 1553). מסתבר שנכתבה בסוף השנה לאור הרמז שבסיומה: 'ושרי יבנה לנו בית הבחירה', היינו שכבר עומרים לקראת שנת שי"ד.

התשובה השלישית כאן, נכתבה בשנת השכ"ה לפ"ק, היינו שנת ש"ל (1570), כפי שצוין בחתימתה. מהתשובה יוצא שבשנת רצ"ד היה ר' יחיאל בגליל אושטרייך והעיד על פסקי הלכה ששמע שם. מסתבר שקודם לכן כבר התגורר במזרח, ובשנה זו נסע לאושטרייך וחזר פעם נוספת למזרח. וכך כתב:

ומעיד אני לשמים כשהייתי בגליל אושטרייך זה לי כמו ל"ו שנה [כלומר שנת רצ"ד] שעל זאת התשובה סמכו חכמי אושטרייך ומעלהך ובתוכם החסיד ר"י אודין בורגו ז"ל, ופסקו לכופ ליבם לחלוץ בעיר קארומינויה שהיה זועק היבם הניחוני ליבם ואיבם.<sup>35</sup>

#### מורו ר' יוסף זלמוני

עוד שומעים אנו מתשובה זו (ראו להלן תשובה א) על רבותיו ועל לימודיו בנעוריו, כי למד בפני הגאון רבי יוסף זלמוני, אף הוא מחכמי הדור הגדולים שלא נודע עליהם ועל עניינם, וכך כתב:

ובלעדי הכי שמעתי מפי קדוש, מורי הגאון [מהר"י, ראה סוף התשובה] זלמוני ז"ל, שהיה משבח להחכם הגדול מהר"י פולאק<sup>36</sup> ז"ל על שגזר נח"ש [נידוי חרם שמתא] על מרת בת שבע מק"ק צוירמיר [צויזמיר], שלא תנשא למהר"י כהן, שהי[ת]ה לו

35 ראו להלן בגוף התשובות, תשובה ג, ליד הערה 292.

36 ר' יעקב פולק (מהרי"ף) היה מגדולי הדור באשכנז ובפולין, ושימש באישור ('הורמנא') מטעם ממלכת פולין, כרב ראשון ליהודי פולין. בשנת רס"ג קיבל מינוי ממלך פולין אלכסנדר היגילוני, שבו נכתב: 'היות שהיהודי יעקב פולאק יקר לנו בגלל שקדנותו ובקיאותו בתורת משה והלכותיה', מחויבים כל יהודי פולין קטן בכל חומרת הדין, לקבלו 'לשקוד ולסור למשמעתו בכל הענינים הנוגעים במשרתו'. ומפורט שם: 'ליישב על פי דין צודק סכסוכים בין כל היהודים, להסיר כל ריב, לתקן המעוות, להטיב המדות, ולמלא לפי רצונו רב החסד, תפקידים אחרים הקשורים במשרת הרב על פי אותה התורה' (י' היילפרין [עורך], בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 236). ר' דוד גנו, המזכירו בספרו 'צמח דוד' (מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ג) מביאו בשנת ר"צ, כ'הרב הגדול אשר שמעו יוצא מסוף העולם ועד סופו' (שם עמ' 138), והוא מייחס לו את המצאת דרך הלימוד המכונה 'פלפול החילוקים' ('הראשון אשר המציא ברוב שינון חידודו וחריפותו את המצאת פלפול החילוקים שנוהגים בו ראשי ישיבות במדינות אלו' [שם]); אך לידיעה זו אין סיוע ממקום אחר, היא לא צוינה בשום מקום ואף אי אפשר לבחון את נכונותה, מפני שאין בידינו מתורתו ומחידושיו של ר' יעקב פולק. לדיון בספרות בעניין המהרי"ף עיינו ט' פרשל, 'עליתו של רבי יעקב פולק לירושלים', ספר היוכל לכבוד רי"ד סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתשכד–תתשכט. פרשל דן שם בעיקר, בעקבות חוקרים רבים לפניו, בשאלה, אם אכן כתב מהרי"ף את הסכמתו לספר ברבנות אברהם מר' אברהם טרייזיס צרפתי (ונציה שי"ב), בדרכו לארץ-ישראל, אז מדוע חתם בכינוי 'איש ירושלים'. פרשל עונה על השאלה בטענו שככל הנראה כינה עצמו כך עוד בטרם בא אליה. ויש להפנות לבבלי, כתובות, עה ע"א: 'ולציון יאמר איש ואיש יולד בה והוא יכוננה עליון [תהלים פז], א"ר מיישא בר בריה דר' יהושע בן לוי: אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה' (רש"י: יקרא מבניה ויביאוהו אצלה). ומכאן למדו חכמים, ששאפו לעלות – ובל שכן שהיו בדרכם אליה – לכנות עצמם על שם ציון וירושלים. וראו עוד על המהרי"ף, לעיל, הערה 15.

אשה אחרת בעיצילי [בסציליה], אע"פ שהיה הכהן ספרדי. שסברתם ז"ל היתה, שכיון שגזר ר"ג [רבנו גרשם] שלא לישא, ה"ה [הוא הדין] שלא לינשא, ובפרט שלא במקום מצוה, אבל ראייה לדבריהם לא ראיתי. והכהן הנ"ל בתוקף שרי המדינה לקח האשה הנ"ל.

ר' יחיאל מזכירו שוב במניין החכמים שבשולי התשובה בכינוי 'ומוהר"י זלמוני'. אסף חשב בצדק שאין לזהות חכם זה עם ר' זלמוני מנירנבערק, שהיה בר פלוגתיה של מהר"י ברונא (ועוד שיש שינוי מה בשם, בין ר' זלמוני ובין הר"י זלמוני), אך לא מצא חכם אחר המתאים לזה שהוזכר כאן. נראה ברור שהכוונה היא למוהר"ר יוסף זלמוני, אב בית דין של קהל אובן בהונגריה בימי מהר"ם מפאדובה, ושנוכר בשאלות ותשובות הרמ"א סימן נ"ז (בתוך תשובת ר' מנוח ב"ר אשר משנת שי"א). דובר שם בגט שסידרו בפראג כמה חכמים, וערער עליו ר' מן. בעניין זה עסקו שם מהר"ם מפאדובה, ר' אליהו מנחם חלפן ור' יעקב קלונימוס ממוטיינא [מנטובה?], וכך כתוב שם:

אמנם יכולני להעיד נאמנה על מה שראיתי בימי חורפי שמהר"ר הירץ מפרישבורג זצ"ל סידר גט ושלח אותו לק"ק אובן... והחזיר מהר"ר יוסף זלמוני ז"ל הגט, והצריך ליתן גט אחר. ועוד היה מעשה בגט שסידר מהר"ר גרשון לטעף... ובא מעשה לפני מהר"ר יוסף זלמוני והחזיר את הגט, והצריך ליתן גט אחר.

חכם זה נזכר עוד בין גדולי הדור ההוא בהוספות הרמ"א לספר יוחסין של ר' אברהם זכות, ירושלים תשי"ד (נדפסו בסוף הספר), דף צ"ג ע"א למטה: 'ומהר"ם מפדוא שארי ז"ל והוא היה מגדולי תלמידיו של ר' יעקב פולאק ז"ל, ובימיו היה ר' יוסף זלמוני אב"ד בק"ק אובן'. עניין נוסף היה בגט שסידר מהר"י זלמוני זה ושהיו מעורבים בו מהר"י פולאק והנשיא ר' עקיבא מבודון. על גט זה מסופר בתשובת מהר"א טרייויש צרפתי, מחבר הספר 'ברבת אברהם':<sup>37</sup>

בא מפולוניא והגיד לי מהר"ר יהונתן אשכנזי יצ"ו איך בעיר בודנא כשרצה לגרש אשתו הראשונה, והיו מסופקים אם יכתבו בגט יהונתן או יונתן, והרב הגדול אשר שמעו הולך בבל המדינות ראש הגולה הגאון מהר"ר יעקב פולק ז"ל אשכנזי צוה לראות שטר הכתובה, ומצאו שם כתוב יונתן, וצוה לכתוב בגט יונתן כמו שנכתב בכתובה, ונתבטל אז הענין ולא גרש. ואח"כ הלך מהר"ר יהונתן יצ"ו בעיר שערפורג, והיה שם זקן ורב בקי וגדול ושמו מהר"ר יצחק ז"ל ורצה מהר"ר יהונתן יצ"ו לשלוח משם הגט לאשתו. וגם מהר"ר יצחק הנ"ל הסכים לכתוב בגט יונתן כמו שהיה כתוב בשטר הכתובה. והיתה סבה שלא שלח אז גט לאשתו, בהיות אשתו קרובת הנשיא ר' עקיבא,<sup>38</sup> וע"י הנשיא הוצרך לחזור לאשתו לבודנא. ואחר ימים רבים סוף סוף

37 שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, מהדורת ד' פרנקל, סימן מו, עמ' 82-83 (הדברים הועתקו בידי החיד"א מכתב ידו של ר' אברהם טרייויש צרפתי).

38 ראו עליו: א' פירטט, 'בודפשט', י"ל מיימון (עורך), ערים ואמהות בישראל, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 120; A. Scheiber, 'Akiva ben Menachem Ha-Cohen of Open', *Encyclopaedia Judaica*, II (1971), p. 493

גרש אותה בבודנא, וסדר הגט הרב הזקן מהר"ר יוסף זלמינא, וגם הוא צוה לכתוב בגט יונתן כמו שהיה כתוב בכתובה, אע"פ שהעולם קראוהו רבי' יהונתן ע"ב.<sup>39</sup>

### ר' יחיאל בפטרץ

אין לדעת מתי והיכן למד ר' יחיאל אצל מהר"י זלמוני. מסתבר שהיה זה בבורן, לפי שלא מצינו את מהר"י זלמוני במקום אחר, אבל אין לכך ראיה. מכל מקום בסביבות שנת ש' או ש"א<sup>40</sup> היה ר' יחיאל בפטרץ שבמוריא, ותיקן בה הסכמה לד' בתי הכנסיות ששם, והם הם ד' הקהלים<sup>41</sup> שהיו בעיר זו, להסדיר את היחסים שביניהם במטרה לאחד את כוח ההנהגה של הקהלים בתחומי הענישה והקנסות. חיכוכים רבים נולדו אחר כך בעקבות הסכמה זו והתקנות שנעשו בנגדה, והדברים נדונים בתשובותיהם של חכמי הדור:

נשאלתי על עיר שיש בה ארבעה בתי כנסיות ולהם הסכמה שנתייסדה על פי ארבעה גדולים והמה חבמי' [ם] מחוכמים, הרב החסיד כמה"ר יחיאל אשכנזי ז"ל היום ל"ג שנה. ובהסכמת מוהר"ר חייא ברוקא"ש ז"ל, ומהר"ר יעקב פאפו ז"ל, וגם הרב מוהר"ר משה חנן ז"ל.<sup>42</sup>

שאלה זו בשינויים מסוימים תחרת בכמה מספרי השאלות ותשובות של אותו זמן. אף בנוסחה המקורי של תשובת ר' יוסף פורמון<sup>43</sup> בעניין זה, נזכר שמו של ר' יחיאל בליווי ברכת המתים – 'ז"ל', ואף כי קשה לסמוך על כך, משום שאפשר שזו תוספת המעתיקים, ייתכן שר' יחיאל כבר לא היה בחיים בשנים של"ג–של"ד, שבמהלכן דנו בשאלה זו.

שהותו של ר' יחיאל בפטרץ הייתה כנראה בדרכו לארץ-ישראל, כמו שהזכיר ר'

י' פריימאן, לקט יושר, ברלין תרס"ד, מבוא, עמ' 47. [כמו כן ראו S. Büchler, *A Zsidók Története Budapest etc.*, Budapest 1901, pp. 57-58. ראו גם עמ' 59 על מהר"י זלמוני; י"י גרינוואלד, ספר פארי חכמי מדינתנו, סיגטת תר"ע, עמ' יח–יט – הערך].

39 הנשיא ר' עקיבא מבורן נפטר בשנת רנ"ז, ראו לעיל, הערה 38, אך אין לדעת מהו משך הזמן הנקוב באן: 'ואחר ימים רבים סוף סוף גירש אותה'.

40 היינו ל"ג שנה לפני תשובת הר"י פורמן, שהיא משנת של"ד, ראו להלן בסמוך.

41 'קהל' או ק"ק (קהל קדוש) בלשון העברית הרבנית, ובמיוחד בפי חכמי המזרח, פירושם בית כנסת, ולא 'קהילה', היינו ארגון כלשהו. ורבים טועים בפירוש מונח זה. ראו למשל ל' מקובצקי-בורנשטיין, 'תולדות המאבק על ההגמוניה בקהילת פטראס במאה ה"ז', מיכאל, ז' (תשמ"ב), עמ' ט, הערה 1: 'במבוא זה ובמקומות אחרים, בכרך שלפנינו, המונח 'קהל' אינו זהה עם קהילה, אלא מציין יחידת משנה בתוכה, בפי שיתואר להלן'. מדובר בבתי הכנסת של: התושבים הרומניוטים – הגריגוש; הסיציליאני גדול; הסיציליאני קטן; ספרד.

42 שו"ת ר' משה בר' יוסף מטראני (המבי"ט), ונציה שפיט, ח"ג, סימן עז, קסא (מצדד בר' יוסף פורמן). כמו כן עיינו: ר' שמואל קלעי, שו"ת משפטי שמואל, ונציה שניט–ש"ס, סימן בה–בו (מתנגד לר' יוסף פורמן שמכהן בפטראס); ר' שמואל די מדינה, שו"ת מהרש"ם, י"ד, שאלוניקי תקנ"ז, סימן קנג (מצדד בר"ש קלעי); ר' משה אלשיך, שו"ת מהר"ם אלשיך, ונציה שס"ה, סימן נט; ר' יצחק אדרבי, שו"ת דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב, סימן קסב (מצדד ברומניוטים נגד ר"י פורמן).

43 מקובצקי-בורנשטיין (לעיל, הערה 41), עמ' ט–מא.

שמואל קלעי בתשובה בעניין הנ"ל, וקרוב לוודאי שכוונתו לר' יחיאל: 'וכי עלה בדעתכם שהרב האשכנזי שהיה עובר דרך שם ללכת בא"י'.<sup>44</sup>

ר' יחיאל באיסטנבול (קושטא)

מתוך דברי ר' יחיאל בתשובה שלפנינו על קשריו עם ר' אליהו מזרחי, משתמע לכאורה שהיה ר' יחיאל רב קהל קדוש אשכנזים באיסטנבול בימי ר' אליהו מזרחי,<sup>45</sup> וכך כתב:

והרב הגדול מהר"ר אליה מזרחי וגם חכמים אחרים ז"ל מק"ק קושטאנטינה כתבו על ידי לק"ק אשכנזים מק"ק קושטאנטינה, וז"ל: 'יען הגיע באזני שקצת אשכנזים הוציאו קול שאני התרתי לאשכנזי א' שישא אחרת על אשתו מפני שהיא רצויה לו בזה [רצונו לומר שהיא נתרצתה לו בכך], וגם שאינה בת בנים, ואני לא ידעתי מזה מאומה אלא אדרבה... וזכורני כי היום כמו ל"ו שנים כתבתי היתר במקום מצוה למהר"ר גרשון בן פאצו ונתרעם מהר"ר מינץ עלי, ואיך אוכל לעבור את פיו חלילה לי, נאם הטרוד והעלוב, אליה מזרחי'. וזה ר' גרשון בן פצה לקח אשה אחרת אע"פ שישב בקצרייה [כנראה צ"ל: בקנדיא] תחת ממשלת אדום מויניזייה [ונציה]. וראיתי בתשובות להגאון מרנא ורבנא יהודה מינץ ז"ל בריב הגדול מבהני מורון,<sup>46</sup> וז"ל: 'המוחרם גרשון בן פצה וכ"ו'. וז"ל חכם גדול מקושטאנטינה זלה"ה: 'ומי הוא אשר יצא אחר המלך מאן מלכי רבנן קרישי שלמים וכן רבים, ובפרט מורי הרב מהר"ר אליה מזרחי על אודות תקנות רבי' גרשו' מ"ה [רבינו גרשון מאור הגולה] זלה"ה ראוי שיתנהגו פה בעיר קושטאנטינה הנז', ודברי שלום ואמת דברי החכמים יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] כי קהל האשכנזים יצ"ו מחוייבים לשמור התקנות בענין שלא לישא אשה אחרת על אשתו, ואע"פ שבארץ הלזו לא נתפשטה... נאם זעירא

44 שו"ת משפטי שמואל (לעיל, הערה 42) סימן בו, דף בב ע"א, טור א.

45 נפטר בשנת רפ"ו. אם נקבל את השערתו של מ' בניהו (מבוא לספר בנימין זאב, ירושלים תשמ"ט, עמ' יט, בא), הרי שחליפת השו"ת בעניין סתם יינם, ששלח ר' גרשון בן פאצו לרא"מ (שו"ת הרא"מ, סימן נו) הייתה בשנים רמ"א-רמ"ב, ושאלת ר' אליעזר ביר משה שלוניקאו רב קהילת תיבץ לרא"מ הייתה בשנת ר"ס. פסק הרא"מ לר' גרשון להתיר לו לשאת אישה נוספת במקום מצוה, ניתן לא מאוחר משנת ר"ג ('רפ"ו פחות לו' שנים).

46 אולי צ"ל: מורון. פרשה זו אינה ברורה כל כך, ומסתבר שהיא הנרמזת בשו"ת מהר"ר מינץ ומהר"ם פאדובה, קראקא תרמ"ב, סימן י בסופו, שחושד בר' גרשון בן פאצו, שידו הייתה גם בזיוף עדויות שנגבו בקורפו, ונזכרו שם 'בת כהנים' ו'חללים'. ותחילת תשובה זו: 'זבובי מות יבאיש יביע שמן רקח, זבובי מות יבאיש זהו המוחרם גרשון בונאפאצו'. מתשובת הרא"מ שכתב היתר במקום מצוה לר' גרשון יוצא שחשדו של מהר"ר מינץ בכך שהר' גרשון סילף את דעתו של הרא"מ היה חשד שווא. זיהוי זה מתבסס כעת על דברי ר' יחיאל בתשובה דלהלן: 'וראיתי בתשובות להגאון מרנא ורבנא יהודה מינץ ז"ל בריב הגדול מבהני מורון ז"ל, ח"ל: המוחרם גרשון בן פצה' וכ"ו. כאן הדברים סתומים, ונראה כי זו השאלה שהשיב עליה ר' יוסף קולון, שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, ירושלים תש"ל, סימן כח: 'על דבר הלעז אשר הוציא מאן דהוא על משפחת הר' שמריא שלוניקאי בהצותו עם אחד מהם, ועמד ואמר שהיו בהנים מימי קדם וכי ראש אב שלהם נשא גרושה ונתחלל זרעו בכך... לבקשת ה"ה מהר"ר יוסף בר' עמנואל הספרדי יצ"ו אשר בקשני לחוות דעי גם אני מצד ק"ק מודון יצ"ו...'

דמן חברייה אליה בן לא"א הג"ר [לאדוני אבי הגאון רבי] דוד שנבי נ"ע [נוחו עדן].<sup>47</sup>

ר' יחיאל בשאלוניקי ופרשת שם טוב קריון

נראים הדברים שהיה ר' יחיאל גם בשאלוניקי ומשם קשריו עם ר' יוסף טאיטאצאק. מסתבר שאליו נתכוון ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה שרשמו בין חכמי שאלוניקי בזמן שלאחר הגירוש מספרד ומפורטוגל: הח' ר' יחיאל אשכנזי.<sup>48</sup> וכך יוצא מתשובת ר' משה בן יוסף טראני (המבי"ט):<sup>49</sup>

הראו לי העתק מכתיבת יד מהר"ר יחיאל אשכנזי ז"ל, ח"ל [וזה לשונו]: נשאלתי בשאלוניקי על מי שקבל עליו נזירות שמשון אם יכנס עוד בב"ה [בבית הכנסת] פלוני, אם יש לו התרת חכם בחרטה, והותר לו על פי החב' [ם] מהר"ר יוסף טאיטצק ז"ל ושאר החכמים.<sup>50</sup>

אפשר לציין ראייה נוספת המורה על הקשרים שבין ר' יחיאל לר' יוסף טאיטאצאק, שמעידים בנראה על שהותו בשאלוניקי, אם בי אין הברח גמור בכך. בכתב יד זה עצמו כלולה תשובת ר' אליהו קפשאל, ובה נזכרת פרשה הלכתית שהעסיקה חכמים רבים במקומות שונים, היא פרשת הממזרות באנפולי די רומניאה על יסוד שמועות שנפוצו על איש מסוים. ר' יחיאל הוא מראשי המדברים בעניין, ונפלו חילוקי דעות בינו לבין ר' אליהו קפשאל, ובחרו בר' יוסף טאיטאצאק להכריע ביניהם:<sup>51</sup>

[ר' משה אלמושנינו כותב לר' אליהו:] על דבר ר' ש"ט קאריאון בארץ מוריה... והנה אמת כי בבר כתבו כל חכמי שאלוניקי בעובדא ההיא, וכלם מסכימים בעיקר הדין עם דעת הדרת יקרת חכמתך ודעת הרב במוהר"ר יחיאל נר"ו אשכנזי, ואם בהלכה אתם חולקים מי הוא זה ואי זה הוא יכניס ראשו בין הרי גדולת מעלת רוממות חכמתם, וכ"ש כי המליץ ביניכם ויוסף הוא השליט.<sup>52</sup> [ר' אליהו משיב:] כתבת לי כי פסקי בענין ר' ש"ט [שם טוב] קאריאון הגיע לידכם, ואני איני זוכר

47 [והוא ככל הנראה תלמיד הרא"מ, ר' אליהו ב"ר דוד אלפאגי (החתום בהסכמות בתשובות הרא"מ, קושטא ש"כ, סימן טו משנת רע"ט), ובמקום 'שנבי' יש לקרוא 'אלפאגי' (וצריך עיון, שכן חלק מהשמות שם נשתבשו). וראו להלן, נוסח התשובה ליד הערה 330 – העורך].

48 ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה, הקדמת פירוש תהלים, ונציה ש"ט. כמו כן עיינו א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 18 (ויהיו עם מחבר 'היכל ה' אינו נכון), 108.

49 שו"ת המבי"ט (לעיל, הערה 27), חלק ג, סימן קיז.

50 תשובה זו של ר' יחיאל נמצאת בכתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 2000 8°, דף תלו ע"א, והיא נדפסת להלן, סימן ד.

51 הקטע הזה פורסם בידי ש' אסף, 'מגזי בית הספרים', ש' אסף, ב"צ דינור וש' קליין (עורכים), מנחה לדוד [ילין], ירושלים תרצ"ה, עמ' רכא–רבב והעתקתיו שוב מכתב היד (דפים שכה ע"א–שכו ע"ב).

52 רומז להבאת הפסק בפני הרב ר' יוסף טאיטאצאק. עיינו מ' בניהו (עורך), פסקי הגאון מהרי"ט, ירושלים תשמ"ז, סימן יז. שם הובאו הדברים מר' משה אלמושנינו וממהר"ם פאדובה, והוסיפו מה שמצוין להלן, הערה 54.



לשלחו [צ"ל: ששלחתיו] שם, אולי מרוב עסקי וטרדותי שכחתי, לכן במטו הודיעני מי שלחו שם. גם מה שכתבת כי בהפרשיות שנפלו בענין פסקי ר' ש"ט הנז' לעיל ביני ובין מהר"ר יחיאל אשכנזי יצ"ו, כי בחרנו בהחכם השלם האלוף במהר"ר יוסף טאייטצק יצ"ו למבריע בינינו, איני זוכר מזה דבר. ע"ב [על כן] הודיעני כסדר בל דב[ר] כדי שאדע גם אני לכתוב לכ"ת [לכבוד תורת] מעלת החכם הנ"ל, ונא אל תשבח ויהיה לי לחן. ואולי בי בראותו מהר"ר י[חיאל] כי חלקתי עליו בקצת דברים בחר במעלת החכם הנז' למכריע ולא הקשיב<sup>53</sup> את אזני כדי שאדע גם אני לכתוב לכ"ת ע"ד [על דרך] שמוע בין אחיכם וגו'. ולכן אל תעצור קולמוסך ועטך שאתה מבקש מ[נ] [אזני ואדעה איך אתנהג גם אני. ואני איני זוכר ששלחתי פסקי כי אם מאנפולי די רומאניאה ששם אירע המעשה של רש"ט הנז' [כר], ומי יודע מי שהעתיק דברי ושלחם שם לידכם אש[נר] הוסיף או גרע מהם, כי שמענו באלה רבות, ועליך בטחתי שתקשיבנו<sup>54</sup>, כל דבר ואל יבושו בך קוויך... [ועל החתום:] אליהו קפשאלי הקטן בן לא"א אלופי ומרי רבי האלוף כמהר"ר אלקנה ג"ע, הכותב בחפזון כ"ג לספירה הש"ה, ושלוש רב לאוהבי תורתך.

העניין הזה הוא העניין שדן בו ר' יוסף נ' לב<sup>55</sup>, המזכיר את בית דינו של ר' יחיאל, ופסק כדעתו; והפרשה הזו היא ללא ספק זו שבה דן מהר"ם פדובה; ונראה ששתי הכתות הנזכרות שם – כת האוסרים וכת המתירים – הן ר' יחיאל ור' אליהו, וכך כתב מהר"ם פדובה<sup>55</sup>:

ראיתי שני אריות דבי עילאי עבדי קריבא בהדי הדדי<sup>56</sup> בדבר הלכה בעסק ביש מפסול ממזרת יצא על שם טוב קאריין יצ"ו, ושלחו לי העריות, חתומים ומקוימים, ואם כי העריות אינם מכוונים בלשון, מ"מ [מכל מקום] עיקר ותובן דבריהם חדא הוא... אך שמן הכת המתירין הובא לידי עדות של רבי אברהם סלניק שהוסיף להעיד שהארוס [אביו של שם טוב קאריאון] נתיחד עם ארוסתו [מירה ממוריאדה], טרם יצא לדרכו, אמנם כל אחד מהאלופים האוסר והמתיר ספר בתוך פסקו מן העדיות ששמעו הם, אך לא שלחו אותם בדרך גביית העדות, האוסר אמר ששמע מאנשים כשרים והמתיר העיד מפי עדים... והטעם הרביעי, חכם שאוסר וכו' אין להשיג בו כל עיקר מאחר שהולד נולד וכו' גם מאן לימא לן דחכם היה, הלא מלשון הוראתו זו אין נראה חכמתו, ואדרבה נראה דלאו בר סמכא הוא, כאשר דבריו היו כדברי אחד מן ההמוניים, באמרו שבזמן הזה לא היה יכול לחיות לא האם ולא הולד, שעשה פנה מן חיות האם, דבר שלא דברו בו חכמי התלמוד ולא

53 לפנינו שימוש יוצא דופן: 'להקשיב' במשמעות של 'להודיע למישהו', 'לספר לו'.

54 שו"ת מהריב"ל, שאלוניקי [שט"ז], א, סימן יא: 'ראה ראיתי אני הצעיר החתום למטה העדויות שהועדו בבית דינו של החכם כמהר"ר יחיאל אשכנזי על ראובן שהוציאו עליו לעז ממזרות ומה שפסק החכם השל[ם] [הן דין אמת לאמתו]. והוא העניין הזה עצמו שנדון בשו"ת מהרשדים, אה"ע, שאלוניקי שינ, סימן קלח. מהרשדים שם הזכיר את פסקו של מהריב"ל.

55 שו"ת מהרי"י מינץ ומהר"ם פאדובה (לעיל, הערה 46), סימן לג.

56 כינוי מליצי לשני החולקים על פי חולין נט ע"ב, ומובנו שערכו מלחמה ביניהם.

הפוסקים, ואם סמך אולי על דעת נשים או על רופאי אליל אין ראוי לתלות בו פסק והוראה...<sup>57</sup>

מהר"ם עצמו מצטרף להכשיר אדם זה ובדעת ר' יחיאל והכרעתו. גם מהרשד"ם דן בעניין כזה, ומסימני הדיון נראה שהוא עניין זה בעצמו ואף הוא מחליט כדעת ר' יחיאל.<sup>58</sup>

### ר' יחיאל בארץ-ישראל

בשנת שי"ג בערך בבר היה ר' יחיאל בארץ-ישראל, ואפשר שבתחילה שהה זמן מה בצפת. בנו עלה לצפת בשנת שי"ב בערך, ושהה בה פחות משנה, שכן בדעתו היה להשתקע בירושלים. בתוך שאלות ותשובות המבי"ט<sup>59</sup> מופיע פסק שכתב ר' יחיאל שיש לפטור את בנו מחובת המסים של קהל קדוש אשכנזים בצפת. בתחילת שנת שי"ד כתב ר' יחיאל פסק בדבר שנחלקו בו המוהרי"ק והמבי"ט וחכמים נוספים בצפת, בעניין אם יכול אחד המתדיינים בבית הדין לתבוע מבית הדין שיודיעוהו מאין דנוהו. מעשה שהיה כך היה, ר' ישעיה גאבישון ור' שלמה די טאראנטו היו ערבים על חוב. ר' ישעיה טען שפרע את כל החוב ותבע מר' שלמה את חלקו בהחזרת ההלוואה כערב שני. הדבר נדון בבית דין של חמישה. מהם פסקו המבי"ט ור' אברהם שלום לחייב את ר' שלמה, ואילו המוהרי"ק עם שני חכמים נוספים פטרו אותו. למעשה הסכים ר' אברהם שלום להצטרף למוהרי"ק, אם כי כנראה עדיין החזיק בדעתו.

העניין נדון ומובא בכמה מקורות.<sup>60</sup> בסימן יח בשאלות ותשובות 'אבקת רובל' הודפסה תשובת ר' יחיאל כנגד המוהרי"ק, והיא מתאריך: 'בשנת מלכות שד"י פרשת ידיו רב לו', היינו תשרי שי"ד. בתשובת המוהרי"ק עליה (שם, סימן יט, בחלקה הראשון), הוא מתאר את ר' יחיאל בשבחים גדולים ונכבדים מאוד, וכבר העתקנום לעיל.<sup>61</sup>

57 ראו לעיל, הערה 55. 'הנה הרב כמהר"ר יחיאל אשכנזי נר"ו עשה פסק על איש א' [הד], הוציא עליו לעז והעיד עד א' שהיה ממזר. וכתבו הרב הגז' וגם חכמי שאלו'ניקיין פסקו להכשיר האיש ההוא, גם אני כתב [אולי צ"ל: כתבת] שם הנלע"ד [הנראה לעניות דעתי] ח"ל על אודות ר' אשר הוציאו עליו לעז ממזרות כנז' בקונדרס ששלח הרב כמהר"ר יחיאל נר"ו וראיתי הנביאים פה א' [חד] מכשירים את ר' הנז' והסכימו למ"ש [מה שכתב] הרב הנז' [בר] גם כי באו דבריהם בלי ראיה, לבד הח' [כס] הש' [לם] סיני וע"ה [ועוקר הרים] מהר"ר יוסף נ' לב י"ץ. והח' [כס] הש' [לם] איש חמודות כמהר"ר בנימין י"ץ ודבריהם חזקים ועליהם אין להוסיף, ואני בער ולא אדע מה אדבר ומה אומר אם לא כדי להיות נמנה עם מקנאי ה' ועושי מצותו ראיתי גם אני לכתוב שורו' [תים] בקיומו של הכשר ואומר כי כפי העדויות שהתערו בב"ד [בבית דין] של הח' [כס] הש' [לם] מהר"ר יחיאל הנז' [כר] בקונדרס שלו האיש ר' הנז' [כר] בשר'.

58 ראו לעיל, הערה 54.

59 שם, חלק א, סימן פא, דף מ ע"ג-ע"ד.

60 שו"ת אבקת רובל (לעיל, הערה 25), שאלוניקי תקנ"א, סימן יז; שו"ת המבי"ס (לעיל, הערה 27), חלק א, סימן רב; איגרת המבי"ס אצל דימיסרובסקי (לעיל, הערה 24), עמ' קח-קיג.

61 ראו לעיל, הערה 25.

### דרכו של ר' יחיאל בעקרונות ההלכה והפסיקה

בתשובת ר' יחיאל על ספר ה'בית יוסף' המתפרסמת כאן, מצויה הצעה שיטתית מסודרת בעניין עקרונות פסיקת ההלכה, יחד עם ביקורת ופולמוס כנגד שיטת הפסיקה ושיטת הקודיפיקציה של המהרי"ק, והצגת שיטת חכמי אשכנז בעניינים אלו. אין זה המקום לדיון מקיף בשיטות הפסיקה של חז"ל ושל הגאונים הראשונים והאחרונים במהלך הדורות כולם, אך מתבקשת סקירה קצרה על החידושים והקביעות מפי ר' יחיאל, שהן למעשה שיטת חכמי אשכנז בפסיקה.

השאלה הראשונה בעקרונות ההלכה היא כמדומה שאלת הסמכות; היינו, היקף כוחו ושיעור תוקפו של המוסמך להורות. מתשובת רבי שלמה בן אדרת (הרשב"א), שר' יחיאל מסתמך עליה ושנראה כי היא כוללת עקרונות חשובים ביותר בדרכי הפסיקה,<sup>62</sup> ניתן להסיק כי עיקר כוח הפסיקה במקורו הוא פסיקת מורה ההוראה והדיין במקרה שהובא לפניו ולגביו בלבד. ממילא מבאן מתבטא הכוח הרב של רב המקום ('מרא דאתרא') שלו סמכות ההוראה במקום והוא רבם של בני המקום, ודעתו גוברת על דעות אחרות של חכמים אחרים שאינם במקום הזה ובזמן הזה. ברבות הימים נקבעו תקדימים של הפסקים וההוראות שנתקבלו במסורת הדורות כהלכה קבועה ופסוקה לדורות. בתקופות המאוחרות שנתגבשו בהן קובצי הלכות ופסקים, עדיין יש בידי הציבור לבחור ולקבוע פוסק שאחריו ילך, שיעשה אותו כרבו ושאחר הכרעותיו ינהג תמיד. אולי אפשר להעלות את ההנחה כי מעקרון רב המקום יצא גם עקרון ה'הלכתא כבתראי', כי לעולם כוח ההוראה הוא בידי רב המקום, אף אם יצא נגד רבני המקום הקודמים לו.<sup>63</sup> יסוד הקביעה הזו הוא בפסוק 'ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם' (דברים יז ט), ועל פי דרשת חז"ל: 'אין לך לילך אלא אצל שופט שבימיו' (ראש השנה, כה ע"ב).<sup>64</sup>

השאלות שעומדות לדיון בעקרונות הפסיקה הן המעבר מפסיקה מקומית אישית המצומצמת למקרה, למקום ולזמן, לפסיקה תקדימית קבועה ומתמדת; המעבר מפסיקת רב המקום לפסיקת פוסקים גדולים בדורם ובדורות הבאים, התקבלותם של פסקים אלו והתפשטותם בכלל הציבור; צירופם וגיבושם של הפסקים הבודדים לכלל מערכת חוקים המופיעה בקודקס מאורגן – חיבור קודיפיקטיבי – כגון חיבוריהם של הרמב"ם, ר' יעקב בעל הטורים ור' יוסף קארו. בהעמדת קבצים שלמים ומקיפים מתעוררת בין היתר השאלה (על יסוד העובדה שאין פסקים מבוררים מוכנים בכל חלקי התורה), אם על הפוסק-המחבר לברר כל דין לעומקו ולרוחבו, במלוא היקפו לאורך כל הדורות תוך בחינת כל הדעות שנאמרו בנושא, או שאפשר לו להשתמש במערכת של כללים מובנים מראש.<sup>65</sup>

62 ראו גם מה שדן בעניינה מהר"ם נ' חביב, גט פשוט, ירושלים תש"מ, בכללים שבסוף ספרו א, ה, ו.

63 אם כי רישומם של חכמים שפעלו במקום ניכר גם אחר כך, כגון 'במקומו של ר' אליעזר...' (שבת קל ע"א), 'במקומו של ר' יוסי הגלילי...' (יבמות יד ע"א).

64 רש"י לדברים יז ט הביא דרשה בלשון דומה מן הספרי לדברים (פסקות קנ"ג, קצ). אך הלשון שונה בספרי לפנינו (ראו מהדורת פינקלשטיין, ברלין ת"ש, עמ' 206, 230).

65 באמת, שאלה זו היא משאלות היסוד של ההלכה והפסיקה לדורותיהן, ואי אפשר להרחיב כאן את הדיון בזה ויבואר במקום אחר. זו שאלת 'ההלכה והאמת', באיזו מידה מתחייב לברר את האמת לאמתה בכל

שאלה זו עמדה בפני ר' יוסף קארו שהחליט, בדבריו בהקדמה לחיבורו 'בית יוסף',<sup>66</sup> להשתמש במערכת של כללים, ובראשם הכלל של הסתמכות בראש ובראשונה על דעת שלושת הפוסקים הגדולים: ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), רמב"ם ור' אשר בן יחיאל (הרא"ש). אם אחד מהם לא הביע דעתו, והאחרים נחלקו ביניהם, יסתמך על קבוצה של חמישה פוסקים: ר' משה בן נחמן (הרמב"ן), ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א), ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי (הר"ן), ר' משה מקוצי בספר מצוות גדול (בעל הסמ"ג) ור' מרדכי בן הלל (המרדכי). ובמקרים שגם כך אי אפשר להחליט הוא מונה בהקדמתו את שאר הפוסקים שהשתמש בהם.<sup>67</sup> המוהרי"ק מנמק את החלטתו בכך שלא ניתן לדון ולברר כל דין באופן מקיף מראשיתו, מכמה טעמים: (א) כיצד אפשר להוסיף ולברר עניין בטענות ובראיות תלמודיות לאחר שדנו בזה כבר הגדולים הקדמונים; (ב) מי יכניס ראשו בין הגדולים להכריע ולהחליט במקרה שנחלקו או שלא החליטו; (ג) דרך זו ארוכה ביותר, היינו אין בכוחו של אדם להקיף את כל ההלכה בבל התורה בולה (ואף לא את ההלכה הנוהגת בזמן הזה). כנגד זה טוען ר' יחיאל, שגישה זו מנוגדת לכלל 'אחרי רבים להטות', ולכלל 'הלכתא כביתא' אפילו ביחיד נגד רבים. אין להתיירא מלהכניס את הראש בין ההרים, ואבן כך נהגו הפוסקים השונים המאוחרים שלא חששו מלהכריע. לדעתו יש לדון בבל דין על כל היקפו; על הפוסק לקבוע דעה עצמאית מתוך בירור מקורו והשתלשלותו של הדין, אך לא מוטל עליו העול לברר כך את כל הלכה בכל התורה, אלא לעשות בכל יכולתו – ואחרים ימשיכו.

את הכלל ללכת אחר שלושת הפוסקים,<sup>68</sup> רואה ר' יחיאל בעקבות דיוקו בדברי

מקרה ובכל דין. התורה תורת חיים היא, והיא מופעלת על בני אדם ועל ידי בני אדם, ובחיים אין אפשרות להשיג את האמת המוחלטת והסופית. כללי התורה ככללי משפט, אינם יכולים להגיע לסופיותה של האמת. כך הוא בבירור על ידי עדים, על ידי חזקה, על ידי כל שאר ההוכחות המקובלות במשפט, שאין ספק שאינן בהכרח משיגות את האמת המוחלטת. וראו לפי שעה: המשפט העברי (לעיל, הערה 1), עמ' 229–231, במובאות מדברי ר' אריה ליב הכהן, בהקדמה לספר 'קצות החושן'; ר' משה פיינשטיין, בהקדמה לשורת 'אגרות משה'.

66 ברוב המהדורות האחרונות הושמטה ההקדמה הזו ממהדורות הטור עם ה'בית יוסף'. היא מצויה במהדורות פרדס-אל-המקורות, ירושלים תשכ"ג, ועכשיו במהדורת הטור השלם, ירושלים תשנ"ב.

67 ברשימה זו נמצאים כ-30 מקורות, אך הראו כבר במבוא למהדורת הטור השלם כי נזכרו ב'בית יוסף' למעלה מ-90 מקורות שהוא מסתמך עליהם.

68 הקדמה ל'בית יוסף', ועיינו שורת אבקת רוכל (לעיל, הערה 25), סימן י ('הלא הם רב האיי גאון והרי"ף והרמב"ם ז"ל אשר אנחנו נוהגים על פיו בכל הגלילות הללו א"י'. התשובה חתומה בידי ר' יוסף ב"ר אברהם נ' צאייח, אך ייתכן ששתי תשובות נתחברו יחד). כלל זה אינו חידושו של ר' יוסף קארו, ומסתבר שהייתה מסורת כזו אצל חכמי ספרד, כמו שמצאנו אצל ר' דוד אבן זמרא, שורת הרדב"ז, חלק ב, ורשה תרמ"ב, סימן תרכו: 'שכל הגלילות האלו קבלו עליהם את הרי"ף ואת הרמב"ם ואת הרא"ש להיות הכרעותם הכרעה בין להקל בין להחמיר, בין לפטור בין לחיוב'. ומכאן למד ר' חיים יוסף דוד אזולאי (=רחיד"א), ברכי יוסף, חושן משפט, ליוורנו תקל"ד, סימן כה, אות כט: 'הא למדת שדבר זה קבלה ביד בני ספרד מראש מקדם, אלא שמוהרי"ק עשה שימוש רב בכלל זה שנעשה ליסוד חיבורו הגדול. עיינו עוד שורת רדב"ז, חלק ג, סימן תתקמא: 'ורוב הפוסקים אשר אנו נוהגים בהם, הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל והנמשכים כולם הסכימו; שם, סימן תתקנ"ג: 'שאיני רואה בעצמי שיש בחבירי לעשות מעשה כנגד הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל והנמשכים אחריהם אפי' בדבר קל'. וכן ר' אברהם מונסין (שורת ר' בצלאל אשכנזי, ונציה שניה, סימן כד) משתדל: 'לסלק כל המחלוקות ולעשות שלום בין ג' עמודי ההוראה, הרי"ף הרמב"ם והרא"ש ז"ל. שורש

המוהרי"ק, כחידוש של ר' יוסף קארו ולא כמסורת פסיקה בספרד. עם זאת הוא מציין מקורות שנהגו כבר בעין כללו של ר' יוסף קארו, כגון מקומות שנהגו לפסוק תמיד כרי"ף או כרמב"ם, כפי שיוצא מתשובת הרשב"א; או מקומות שעשו את הרא"ש בספרד לרבם ופסקו כמותו, כפי שמציינים ר' לוי בן חביב (הרלב"ח) ואחרים. לעומת זאת בעיניו הכלל 'הלכתא כבתראי' מקובל ונהוג מתקופות קדומות, והוא מנוגד וסותר את הכלל של קביעת שלושת הפוסקים. ר' יחיאל נשאל, והשאלה נראית שאלת חכם שכבר כוללת בתוכה את עיקרי הדבר:

שאלת שאכתוב לך בארוכה דעתי, היקבע אדם אלקי' [ם] לו<sup>69</sup> להיותו תוקע עצמו להלכה, לפסוק תמיד כרי"ף ורמב"ם כשהם שנים כדאית' [א] בית יוסף<sup>70</sup>. וכן בשאר כללים שכלל<sup>71</sup> או אדרבה מן החיוב הגמור אחרי רבים וגו',<sup>72</sup> וכן הלכה כבתראי,<sup>73</sup>

הדבר הוא קדום בספרד, עיינו שו"ת הרשב"א, חלק א, בולגיא רצ"ט, סימן רנ"ג (ועיינו גם שם, סימן אלף ק"ץ). שדן בקהילות שקיבלו על עצמן לפסוק תמיד כרי"ף או כרמב"ם; וכן רבנו נסים גירונדי, שאלות ותשובות, קושטא ש"ח, סימן סב – על קהל שעשו תקנה שיתנהגו בכל דיניהם על פי ספרי הרמב"ם, וכן בשו"ת הרא"ש, קושטא רע"ז, כלל לב, שאלה יא: 'שורב הארצות [בספרד] פוסקין ודנין ע"פ רי"ף וספר הרמב"ם ז"ל'. עיינו עוד על מעמד ג' עמודי ההוראה האלו אצל חכמי הספרדים: ר' חיים שבת, שו"ת תורת חיים, חלק א, שאלוניקי תע"ג, סוף סימן עג; ר' אברהם הלוי, שו"ת גינת ורדים, קושטא תע"ו, חושן משפט, כלל ג בט; ר' יהודה עייש, בית יהודה, ליוורנו תקי"ח, חושן משפט, ח סוף סימן יא; ר' אליהו חזן, תעלומות לב, ליוורנו תרל"ט, חלק א, חושן משפט, לג; ר' אברהם פאלאג'י, ויוסף אברהם, אומיר תרמ"א, כו, כז; ר' אברהם ידי, שמע אברהם, תונס תרנ"ז, תחילת סימן מא; ר' משה נ' אדרת, ברך משה, שאלוניקי תקס"ב, כו עמ' ק. כמו בן עיינו: ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי, ליוורנו תקכ"ד, כללי הריב"ה ומדריק"א, לח; ר' משה בן חביב, גט פשוט, אורטה-קייאוי תע"ט, הלכות גיטין, סימן קכה אות לא ובכללים שבסוף הספר, כלל א. י"ח סופר, 'בענין הוראה כתלת עמודי הוראה', מקבציאל (הוצאת חברת אהבת שלום), יח (אייר תשנ"ג), עמ' פ-צז, הראה שבמקומות רבים מצינו שמוהרי"ק לא פסק בהתאם לכלל זה של שלושת הפוסקים, כגון: יורה דעה סימן ז, סעיף א; שם, סימן לו, סעיף א; שם, סימן מח, סעיף ח; שם, סימן סא, סעיף ז; שם, סימן קסו, סעיף ב, ולציונים רבים נוספים, שברובם העירו עליהם האחרונים, עיינו שם. כמו בן עיינו הנ"ל, 'פסיקת מרן ז"ל לאור כללי ההלכה שלו', א' זייתוני (עורך), זכור לאברהם, חולן תשנ"ז, עמ' כה-נו, שהוסיף מקורות רבים דן גם בשאר כללי ההלכה אצל מוהרי"ק ובמידת גמישותו כלפי הכללים.

מלאכי ג ח. 69

הקדמה ל'בית יוסף'. 70

אולי כוונתו לשאר הכללים שבהקדמה ל'בית יוסף'. 71

שמות בג ב, שהוא כלל גדול בתורה, כידוע. בענייני סנהדרין, דיני נפשות, דיני ממונות, דיני איסור והיתר ובכל דיני התורה, בבעדיות א, ה: 'אין הלכה אלא כדברי המרובים'; עיינו חולין יא א וכל הסוגיה; 'הלכה', אנציקלופדיה תלמודית, ט, עמ' רנה-רסג. 72

על מקורות הכלל ראו להלן בתשובות ר' יחיאל, תשובה א, הערה 5. עיינו י' תא-שמע, 'הלכתא כבתראי – בחינות היסטוריות של כלל משפטי', שנתון המשפט העברי, ו-1 (תשל"ט-תש"ם), עמ' 405-423 (=הנ"ל, הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 57-78 ובהוספת תגובות; הבלין (לעיל הערה 6), עמ' 148-192 (ובמיוחד: עמ' 150, והערות 4-8; 168-169, הערה 90; 173-178 והערות 115-125; עמ' 180 והערות 147-148). נושא זה זכה לאחרונה לבירור בכמה וכמה מאמרים, ראו: 'הלכה כבתראי', האנציקלופדיה התלמודית, ט, עמ' שמא-שמה; ח' בן מנחם, נ' הכט ו' וחנו' (עורכים), המחלוקת בהלכה, א (מקורות), ירושלים ובוסטון [1992], עמ' 243-291; י' יובל, 'ראשונים ואחרונים Antiqui et Moderni', ציין, נו (תשנ"ב), עמ' 369-394; א"מ רפולד, 'הילכתא כבתראי אצל חכמי אשכנז ופולין במאות ה'ט"ו-ה'ט"ז: מקורות וספיקין', סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 119-140; הנ"ל, 'אשכנז במזרח (הלכתא כבתראי בתקופת מרן וסמוך לה)', סידרא, ט (תשנ"ג), עמ' 113-130; י"ג וולף, 'האמנם מסורת הלכה איטלקית?', סידרא, י (תשנ"ד), עמ' 57-59; 73

כמו רמב"ן, רשב"א, הרא"ש, הר"ן וכיוצא בם, אפי' בחד נגד רבים הנ"ל,<sup>74</sup> כדמשמע בדוכתי טובא<sup>75</sup> דנהוג כבתראי, ואית ביה משום אל תסיג גבול וגו'<sup>76</sup> כדאיתא במדרש<sup>77</sup> אפי' על המשנה שמות חכמים.

בתשובתו מסכם ר' יחיאל את עקרונות הפסיקה בשלושה: (א) קבלה, בלומר מסורת; (ב) פלפול; (ג) החמרה. סוג רביעי שאינו נמנה הוא מקרה של חוסר הכרעה, שנשאר כך במצב כזה, לבחירת העושה, כזה או כזה, כדבריו: 'אמנם זאת לפנינו בישראל'<sup>78</sup> שבל הפוסק פוסק בג' דרכים: ע"פ הקבלה, או ע"פ הפלפול, או להחמיר.<sup>79</sup> הוא עצמו מפרש את טיב שלוש הדרכים הללו. עיקרון ראשון הוא:

'הקבלה — ר"ל [רוצה לומר] קבלת הגאונים,<sup>80</sup> בהלכה בפלוג' [ני] ופלוגי, במו היסוד והיתירות נאמנים, פסקי הרי"ף או קבלת רבותינו דנהיגנ' [א] בפלוג' [ני] בכל דור... בין בדיני פרטים בין כללים, ובכלל זה כללי הרשב"א שכתב בסי' רנ"ג'.<sup>81</sup>

בעיקרון זה הוא כולל את ההסתמכות על 'רבותינו' ועל תשובת הרשב"א שהוא מזכיר, שזה היסוד לרב המקום, וזה היסוד להסתמכות כללית על פוסק אחד מסוים שעשוהו לרבם. העיקרון השני הוא:

או בפלפול — לפי שקול דעתו וסברתו בראיות תלמודיות והבנס' [ת] ראשו בין ההרים, התו' [ספות] והחידושים, במו שעשו כל בתראי, ריב"ש ובעל תרומת הדשן ור"י קולון.<sup>82</sup>

עיקרון זה מיוסד על בחינה מחדש, על עיון ובירור מקיפים ולא מסתפק בהסתמכות על כללים מובנים מראש. העיקרון דורש 'להכניס את הראש בין ההרים', ולקבוע עמדה עצמאית, כמו שעשו הבתראי — הריב"ש, מהר"י איסרלין ומהר"י קולון. והרי זה כעין

שיי וחנר, 'הלבנת בבתראי: עיון מחדש', שנתון המשפט העברי, כ (תשנ"ה-תשנ"ז), עמ' 151-167. אי אפשר להיכנס כאן לעומק העניין, מכל מקום יש להעיר כי מציונים שבמאמרי הנ"ל, ומציונים שבשני המאמרים האחרונים שצוינו לעיל (של רפלד ואחרים), מתערערות לדעתי הבחינות ההיסטוריות שביקשו להעמיד תא-שמע ויובל, איש איש לדרכו, ובמיוחד החלוקה בין אשכנז לספרד שאינה כה חד-משמעית ופשטנית (בחלקם כבר העיר על כך תא-שמע בתגובה שבספרו, הלכה מנהג ומציאות).

74 בתשובות ר' יחיאל, ראו להלן, תשובה א, הערה 6 לתשובה א.

75 עיינו ההערה הקודמת.

76 ראו להלן, בתשובה א, הערה 8.

77 ספרי לדברים שם.

78 על פי רות ד ז.

79 על החלוקה המשולשת הזו ועל הדומה לה בחלוקה המשולשת של הרמב"ם לתורה שבעל פה כולה (בהלכות ממרים א, א), ראו להלן, תשובה א, הערה 24.

80 לאו דווקא הגאונים מתקופת הגאונים, וראו להלן, שם, הערה 25.

81 על עניינה של תשובה זו ועל נוסחה בכתבי יד, בראשונים ועוד, ראו להלן בתשובות ר' יחיאל הערות 16, 27.

82 כוונתו כאן היא בוודאי לפי ההמשך, על פי הרא"ש, סנהדרין, ד, סימן ו, שיכול חכם לחלוק על הקדמונים בראיות המקובלות לבני דורו, וממילא להכריע הכרעות עצמאיות, על פי שיקול דעתו ועל פי סברתו בראיות תלמודיות.



פרדוקס: מצד אחד מתנגד ר' יחיאל לפסיקה על פי כללים מכניים מוכנים מראש, ודורש עיון ובחינה ועמדות עצמאיות של הפוסק, ומצד אחר הוא תומך מאוד ב'הלכתא כבתראי', שאף הוא כלל מכללי ההלכה. צריך לומר אפוא שאין זה כלל של ממש כשאר הכללים בהלכה ושלא נוצר כאן מעמד של 'בתראי', אלא זו הגדרת מצב, לומר לך בעיקר בי אין הכרח לפסוק דווקא בקדמונים וכי יש נימוקים להעדפת המאוחרים.<sup>83</sup> מסתבר שמשמעותו של הכלל 'הלכתא כבתראי' אינה שעלינו להעדיף תמיד ובכל מקרה את דעת ה'בתראי'. לפי זה יש להעיר שפירושו של מהר"ם אלאשקאר<sup>84</sup> לדעת הרמב"ם, בהקדמתו למשנה תורה, כאילו האחרון התנגד ל'הלכתא כבתראי', ופסק שיש הכרח לפסוק כקדומים – תמוה; שבן הרמב"ם בתב שאין שומעין לא לראשונים דווקא ולא לאחרונים דווקא, אלא למי שהדעת נוטה לדבר. משמע שאין הכרח לפסוק כבתראי, אך אין סיבה לפסוק שלא כבתראי. עיקרון שלישי הוא:

או להחמיר – בדין המסופק לו, כמו שכתב הרא"ש פ"ד [פרק ד], אחד דיני ממונות,<sup>85</sup> שיכול חכם לחלוק על הקדמונים בראיות המקובלות לבני דורו,<sup>86</sup> ואם אינו כדאי להכריע לא יוציא ממון מספק. ופשיטא שר"ל ה"ה [שרוצה לומר הוא הדין] להחמיר בבל איסורים, וק"ו [וקל וחומר] הכא שלא ניתנו למחילה.<sup>87</sup>

עיקרון אחרון זה חל על דור הפוסק עצמו, אך מצומצם רק לאפשרות להחמיר שאז ניתנת לפוסק הסמכות אף לחלוק על קודמיו בראיות המקובלות לבני דורו, בלשון הרא"ש בסנהדרין. אם כי הדברים אינם מפורשים, נראה שלדעת ר' יחיאל – וצריך לומר שדעה זו משקפת את דעת חכמי אשכנז – אפשר לפוסק כן זמנו לחלוק ולהכריע, ולא דווקא רק להחמיר, במות שיוצא מדעת הרא"ש המובאת באן.

ולבסוף מובא המצב הרביעי של היעדר הכרעה. היעדר ההכרעה נשאר מקובל רק בתנאי שהדעות השונות הן כאלה שלא ניתן להכריע ביניהן, כגון אם דעת הרי"ף מנוגדת לדעת הגאונים; אך לא במקרה שהתוספות יוצאות נגד הרי"ף:

וב'מקומות אמרו' מועטים – דעביד במר עביר כו', וברי"ף במקום שלא נחלקו התוספות] עליו. כדכתב המרדכי [כתובות] פ' נערה,<sup>88</sup> שהוא בתראי לגאונים,

83 הלכתא כבתראי (לעיל, הערה 73), עמד על ההבחנה העקרונית בין חכמי אשכנז שראו ב'הלכתא כבתראי' קביעה יסודית בעיקרי הפסיקה (ועל פי תפיסה זו ידיעתם של האחרונים, שראו יותר מקודמיהם, הייתה מקיפה יותר שכן יכלו לדעת יותר מהראשונים, גם אם לא היו גדולים מהם) לבין חכמי ספרד (שראו בזה כעיקר כלל מכללי ההלכה, ועל כן נטו לצמצמו לגבולותיו המינימליים). אמנם בפרטים שם צריך לתקן. כגון זמן השימוש בכלל הזה, ואצל מי. וכן, שהדברים גמישים הרבה ממה שנראה, וכפי שהראה מ' רפלד (הילכתא כבתראי, לעיל, הערה 73), כי גם מהרי"ק וחכמי ספרד השתמשו בכלל של 'הלכתא כבתראי'. יש להוסיף לכך כאמור שגם הכלל של שלושת הפוסקים אינו מתממש תמיד ב'בית יוסף', כנ"ל, לעיל, הערה 68.

84 שו"ת מהר"ם אלאשקאר, פיררה שיי"ג, סימן נג-נד.

85 סנהדרין ד, סימן ו.

86 עיינו מה שכתבתי בעניין זה במאמרי (לעיל, הערה 32), עמ' 176.

87 כוונתו לענייני איסורים שהם, שלא כמו דיני ממונות, לא ניתנים למחילה.

88 לדף נד ע"א, סימן קע: 'ונהגו לפסוק כרב אלפס בדבר שלא נחלקו מעליו התוספות'.

אע"פ שדברי הגאונים דברי קבלה<sup>89</sup> והתו' בתראי לו ונימוקם עמם. ובשרש צא לרי"ק<sup>90</sup> משמע דנהגו כרי"ף אפי' [במקום]<sup>91</sup> רבים חולקים עליו.

89 רוח מאוד אצל הראשונים והאחרונים, וראו לעיל, הערה 80.

90 שו"ת מהרי"ק, ורשה תרמ"ד, סימן צא (סימן זה שווה בכל המהדורות).

91 נוסף מעל לשורה.

## ארבע תשובות לרבי יחיאל זכ"ש אשכנזי קסטילץ

א. תשובה בכללי הלכה ובשיטת מרן ר' יוסף קארו בפסיקת הלכה.

ג. תשובת הרב הגדול מהר"ר [מורנו הרב רבי] יחיאל קסטילץ ז"ל. שאלת שאכתוב לך בארוכה דעתי, היקבע אדם אלקי' [ם] לו' להיותו תוקע עצמו להלכה, לפסוק תמיד כרי"ף ורמב"ם כשהם שנים כדאית' [א] בית יוסף.<sup>2</sup> וכן בשאר כללים שכלל<sup>3</sup> או אדרבה מן החיוב הגמור אחרי רבים וגו',<sup>4</sup> וכן הלכה כבתראי,<sup>5</sup> כמו רמב"ן, רשב"א, הרא"ש, הר"ן [ר'] נסים גירונדי] וכיוצא בם, אפי' [לו] בחד נגר רבים הנ"ל [הנזכרים לעיל],<sup>6</sup> כדמשמע בדוכתי טובא

\* כתב יד ניו יורק — בית המדרש לרבנים מס' 0887 (צילומים: מכון בן צבי מס' 1933; מכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, סרט מס' 34966).

1 מלאכי ג ח.

2 הקדמה ל'בית יוסף', ועיינו שו"ת אבקת רובל, שאלוניקי תקנ"א, סימן י (הלא הם רב האיי גאון והרי"ף והרמב"ם ז"ל אשר אנחנו נוהגים על פיו בכל הגלילות הללו אי"י. התשובה חתומה בידי ר' יוסף ב"ר אברהם'ן צאיח, אך ייתכן ששתי תשובות נתחברו יחד. ראו על כל זה לעיל, הערה 68 במבוא.

3 אולי כוונתו לשאר הכללים שבהקדמה ל'בית יוסף'.

4 שמות כג ב. ראו לעיל, הערה 73 במבוא.

5 סדר התנאים ואמוראים, מהדורת ר"ק כהנא, פרנקפורט תרצ"ה, עמ' 17 סימן כד (דומה לתשובות הגאונים, גאוניקה, ניו יורק תרס"ט, עמ' 233; וראו ש' אסף, 'כללי הלכה של הגאונים', תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' רכז סימן ו, והערת ר"ק כהנא במהדורתו, עמ' 43, שקטע זה נמצא בסדר תנאים ואמוראים בחלק העוסק בתנאים, ואילו הנידון בגאוניקה הוא באמוראים), עמ' 26 סימנים נ-נא (שוים למובא בשם 'הלכות קצובות דשדרו ממתבתא' שבשו"ת מהר"ם מרוטנברג, פראג שס"ח, סימן תרעז, ובצירוף סדר תנאים ואמוראים, עמ' 32 סימן פז סעיף 6ב, עמ' 8 וסעיף 8, עמ' 9; אסף, שם, עמ' רלו סימן מא). ש' אסף, ציין למובאות של כלל זה בדברי הגאונים, שם, עמ' רכז, רכט, רל, רלז-רלז, סימנים: כ, כא, כב, מא ומז. לספרות הראשונים והאחרונים בענייני כלל זה, ולהבדלים בשימוש בו בין חכמי אשכנז לבין חכמי ספרד, ראו: יד מלאכי, ליוורנו תקכ"ד, כלל יז, קסז, קסח, קסט וחלק ב סימן ב; ראו גם הספרות המובאת לעיל, הערה 73 למבוא.

6 עיינו ר"ש אלגזי, גופי הלכות, כלל קפו; ביד מלאכי (לעיל, הערה 5), כללי הה"א, קסט: 'הלכה כבתראי אמרינן אפי' ביחיד נגר רבים, כן מוכח בהדיא', וראו להלן.

7 עיינו בהערה הקודמת. ב'גופי הלכות' שם, הוכיח מרי"ף פרק ב דקידושין [מה ע"א, ברפי הרי"ף: יט ע"א], שפסק כרבינא נגר רב ושמואל ואביי ורבא מטעמא דהוא בתרא, והביא הרי"ף שם שכן פסקו רב אחא

דנהוג בבתראי, ואית ביה משום אל תסיג גבול וגו' כדאיתא במדרש<sup>9</sup> אפי' [לן] על המשנה שמות חכמים.

ואת"ל<sup>10</sup> שיש לפסוק בבתראי, יש לשותוק שלא לערער ברבים על ב"י [בית יוסף], מפני דרכי השלום,<sup>11</sup> ודעביד כמר עביד,<sup>12</sup> ואית ביה מכשול לרבים,<sup>13</sup> ולא משום תורה נופלת, כדכתב רמב"ן<sup>14</sup> על ארור אשר לא י"א כד"ה [ויקום את כל דברי התורה], או שמא אין לחוש למכשול, לפי שכבר נודע שכל אחד כותב מה שלבו חפץ, לכן (אי') כל קורא במדבר<sup>15</sup> פונה לדרכו מב"י [מבית יוסף]. או אדרבה נימא כיון דנפק מפומ' [א] דגברא רבא אביר הרועים דלא לפסוק בבתראי י"ל [יש לומר] באו ונצווה שלא יקבעו התלמידים בן הלכה לדורות, שהרס פנת התורה היא, זולת במקומות שנהגו כר"ף או כרמב"ם, כמו שכתב הרשב"א בסי' [מן] רנ"ג<sup>16</sup> אבל עכשיו אי' [ן] ברירא כרבנן בדאורייתא.<sup>17</sup>

משכחא, ובעל הלכות גדולות ורב האי גאון; וביד מלאכי (לעיל, הערה 5), כלל קסט, שם הוסיף: 'שכן מצאתי עוד להרי"ף ז"ל בריש פ' המגרש' [גטין פג ע"ב; בדפי הרי"ף מד ב, כפי שהסביר בספר המאור שם: 'ומה שפסק הרי"ף ז"ל כרבא ואע"ג דר' זירא ורב ספרא תרויהו פליגי עליה משום דבתרא הוא ולחומרא'] דפסק כרבא נגד רב ספרא ור' זירא משום דבתרא הוא. וכן בפ' הגזול ומאכיל [בבא קמא ק"ג ע"א, בדפי הרי"ף: מ ע"א, ועיינו רמב"ם משנה תורה, הלכות שבועות, ג, א-ב ושולחן ערוך, יורה דעה, סימן רלב סעיף יד] פסק מזה הטעם כרב אשי נגד רב חנינא בר בהנא ודבי רב ינאי, ובפ' [רק] הזהב [בבא מציעא, נו ע"ב, בדפי הרי"ף: לב ע"א-ע"ב, וכן פסק ברמב"ם, הלכות מכירה, יג ח ובשולחן ערוך, חושן משפט, סימן רכז סעיף כט, ודיוקא מחכמי אשכנז יש שפסקו שיש ביטול מקח בניגוד להלכה בבתרא, ברבנו תם מבולאו והלבנתא בוותיה, וכן פסק הרי"ף: ראו לעיל], וכן כתבו התוספות בריש פרשת היה קורא, יג ע"ב, דיבור המתחיל: 'אמר רבא'; וכמו כן מגיד משנה, הלכות מלוה ולוה, פרק בד ט כרבא נגד רב הונא ואב"י, וכן ברמב"ם משנה תורה, הלכות אישות ג יג (ראו לעיל) וברי"ף שם כמו שנאמר בכסף משנה, שם; וכן הלכות מכירה, יג א פסק ברי"ף דפ' [רק] הזהב (ראו לעיל), וכמו שכתוב במגיד משנה וכן במשנה תורה, הלכות מלוה ולוה, טו ג כרב פפא נגד אב"י ורבא; שם, פסולי המוקדשין, יד ג כרבא נגד רב וריש לקיש ואמוראי אחריני מטעמא דבתרא הוא, ועיינו כסף משנה, שם. צ"ל: לא תסיג גבול רעך – דברים יט יד, ואולי הכוונה למשלי כב כח; כג י: אל תסג גבול עולם.

8

9 ספרי לדברים, שם.

10 רוצה לומר: אף אם תמצי לומר.

11 עיינו גטין פרק ה, נט ע"א: אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום וכו'. ויש לעיין אם אכן השתמשו בכלל זה כשיקול הברעה.

12 ברבות, כז ע"א ושינויי נוסחאות.

13 הכוונה היא למקרא: 'ולפני עור לא תתן מכשל', ויקרא יט יד. הצירוף הזה 'מכשול לרבים' מצוי מאוחר יותר, כגון אצל: ר' יעקב עמדין, שו"ת שאילת יעב"ץ, חלק א, סימן מה, נו; שו"ת חתם סופר, חלק ה, חושן משפט, סימן קעז ועוד.

14 בפירושו לתורה, דברים כז כו.

15 על פי ישעיהו מ ג.

16 שו"ת הרשב"א, חלק א, בני ברק תשי"ח, סימן רנ"ג (ונדפסה מכתב יד שמואל דוד לוצאטו, בתוך ספר ארחות חיים, חלק ב, ברלין תרס"ב, הוספות ותיקונים, עמ' 623). תשובה זו, הנזכרת גם להלן, היא אכן פינה ויסוד לכללי ההלכה. עיינו עוד כיוצא בזה בשו"ת הרשב"א, חלק א, סימן אלף קכ"ז, והדיונים בזה בשו"ת הר"ן, דפוס רומי שיח [ועל פיו הדפוסים המאוחרים]. בדפוס קושטא שיח הוא בסימן נג, וראו להלן, הערה 332. סימן מח, ובפירושו לרי"ף פסחים, יז ב; ר' יוסף נ' לב, שו"ת מהריב"ל, קושטא שיח, חלק א, סימן עג; שו"ת אבקת רוכל (לעיל, הערה 2), סימן י; ר' משה אלאשקר, שו"ת, סימן טז; ר' שמעון דוראן, שו"ת יבין ובועז, חלק ב, ליוורנו תקמ"ב, סימן כג; ר"י פראג'י מהמה, שו"ת מהרי"ף, אלכסנדריה תרס"א, סימנים ב, נט, סא; ר' יוסף נזיר, שו"ת מטה יוסף, חלק ב, קושטא תפ"ו, סימן ב; ר' חיים בנבנישתי, כנסת הגדולה, יורה דעה, קושטא תע"א, סימן רמב הגב"י אות לב; ר' חזקיה די סילוה, פרי חדש, אמשטרדם תס"ו, אורח חיים, סימן תצו (בחיבור על מנהגי איסור, ב, יא, יב); ר' משה נ' חביב, גט פשוט, אורטה קייאוי תע"ט, הלכות גטין סימן קכה אות לא.

תשובה האמנה שספר ב"י [בית יוסף] נכבד מאד מאד, ויהיב חכמה לחכמי'ם<sup>18</sup> מרוב אוני' וגו',<sup>19</sup> מ"מ [מכל מקום] פשיטא שהריסת פנת התורה היא דלא לפסוק כבתראי, כ"ש [כל שכן] וק"ו [וקל וחומר] כשהם רבים, ועולבנא דדיינא,<sup>20</sup> ועדות מלכין<sup>21</sup> לא אריך.<sup>22</sup> אמנם זאת לפנים בישראל<sup>23</sup> שכל הפוסק פוסק בג' דרכים: ע"פ [על פי] הקבלה, או ע"פ הפלפול, או להחמיר.<sup>24</sup>

הקבלה – ר"ל [רוצה לומר] קבלת הגאונים,<sup>25</sup> בהלכה כפלו'ני] ופלוני, כמו היסוד

ובכללים שבסוף הספר כלל א; ר' רפאל יוסף חזן, שו"ת חקרי לב, שאלוניקי תקמ"ז, אורח חיים, סימן צה; ר' רחמים אליהו, אורח משפט, שאלוניקי תרי"ח, חושן משפט, סימן כה, הגה"ט אות ג; ר' חיים פאלאג'י, שו"ת, חקקי לב, יורה דעה, שאלוניקי ת"ר, סימן מג; ר' אברהם בורנשטיין, אבני נזר, אורח חיים, פיעטרקוב תרע"ב, סימן תכד אות לח ובהשמטות אות נג. ראו את החומר הרב שאסף י"ז כהנא, מחקרים (לעיל, הערה 3 במבוא), עמ' 8–88.

17 מליצה, על פי המחלוקת הידועה אם יש בררה או אין בררה, בדאורייתא או בדרבנן. כוונתו שבימי הראשונים יכולים היו לבחור ולברור כמי לפסוק, אבל עכשיו נגרם על ידי חיבור זה שאין בררה יותר.

18 דניאל ב כא: 'יהב חכמתא לחכימין'.

19 ישעיהו מ כו: 'מרוב אונים ואמיץ כח'.

20 גטין לו ע"ב.

21 דניאל כ כא: 'מהעדה מלכין'.

22 לא יאות, בבעזרא ד יד: 'לא אריך לנא למחזא'.

23 על פי רות ד ז.

24 חלוקה משולשת זו נראית דומה מאוד לחלוקה המשולשת של הרמב"ם לתורה שבעל פה כולה, בספר משנה תורה, הלכות ממרים א, א: (א) הקבלה והמסורת 'מפי השמועה', 'שקבלו איש מפי איש' עד למשה רבנו מפי הגבורה; (ב) הפרשנות והדרשה שדרשו חז"ל במידות שהתורה נדרשת בהן ונראה להן שכך הוא; (ג) סייג לתורה, היינו התקנות הגזרות והמנהגות שיורו בהן לרבים (חלוקה זו היא היסודית, העיקרית והמהותית, ואף נדרשת בידי הרמב"ם מן הכתובים בפרשת שופטים, דברים יז, ולמעט החלוקה האחרת שבהקדמה לפירוש הרמב"ם למשנה שהיא מקומית לעניין שנדון שם, ומשום מה הלכו רבים בעקבותיה, כגון מהר"צ חיות, מבוא התלמוד, בתוך: כל ספרי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, א–טו; מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, עמ' 221–222.

בהגדרת 'קבלה' כתב רש"י (חולין קלז ע"א) דיבור המתחיל 'תורת': 'תורת משה קרויה תורה לפי שנתנה תורה לדורות, ושל נביאים לא קרי אלא קבלה שקבלו מרוח הקודש, כל נבואה ונבואה לפי צורך השעה והדור והמעשה'. ראו פירוש נוסף של תוספות, שנוסף לתוך פירוש רש"י, תענית, טו ע"א, שמחלק בין אם נביא מצווה, מודיע ומזהיר שזה קבלה, לבין דברים שלא נצטווה אלא הוא סיפור דברים בעלמא. ר' יאיר בכרך (שו"ת חוות יאיר, ניו יורק תשי"ח, סימן ט) החליט שאלו דברים משובשים של תלמיד טועה, שהרי בשלושת המקומות בתלמוד שאמרו 'דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן', הם דברים שאינם תוכחה ומוסר, ראו: בבא קמא ב ע"ב; חגיגה י ע"ב; נדה בג ע"א. מהר"צ חיות, בספר 'תורת הנביאים', מאמר דברי קבלה, כל ספרי מהר"צ חיות, ירושלים תשי"ח, עמ' קלח, ביקש ליישב הדברים על ידי צירוף דברי רש"י בחולין להסבר התוספות הזה, אולם הוא הזכיר רק את חגיגה ונדה, ולא הזכיר את בבא קמא, לפי ששם הסברו אינו תופס יפה. הסבר נוסף מצוי בפירוש למסכת אבות שבמחזור ויטרי (מהדורת שמעון הורביץ), ברלין תרמ"ט–תרנ"ד, עמ' 462: 'שהיו מקובלים ובאים מימות יהושע', והוא קרוב להגדרת הרמב"ם 'שקבלו איש מפי איש', וכעין זה גם שיטה מקובצת, לבבא קמא ב ע"ב, דיבור המתחיל 'מדברי קבלה': 'שכולם קבלו נבואותם ממשנה רבינו עליו השלום. ובסדר הקבלה לר' מנחם המאירי (מהדורת מבן אופק [מהדיר ש"ז הבלין]), ירושלים תשנ"ב, עמ' 5, שולבו יחדיו שלושת הביאורים 'דברים מבוררים מחכמי קדם ומקובלים מפי הנבואה איש מאיש'; היינו 'דברים מבוררים מחכמי קדם', 'מפי הנבואה' ו'איש מאיש'. על עניין דברי קבלה, ראו עוד מהר"צ חיות, שם, עמ' קלז–קעו; אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'דברי קבלה'.

25 לאו דווקא הגאונים מתקופת הגאונים כדמוכח להלן. ועל 'דבריהם דברי קבלה', ראו להלן, הערה 33. מדברי ר' יחיאל כאן משמע שמפרש 'קבלה' במובן של קיבלו עליהם. בחזון איש, ירושלים תשט"ז, בבא קמא, סימן

והיתידות נאמנים, פסקי הרי"ף או קבלת רבותינו דנהיגנ'ן] כפלו' בכל דור. כמו שכתב מרנא ורבנא יהודא מינץ בסי' [מן] טו,<sup>26</sup> בין בדיני פרטים בין כללים, ובכלל זה כללי הרשב"א שכתב בסי' [מן] רנ"ג.<sup>27</sup>

יא, כ, ממעט בכוחו ובמשמעותו של המושג 'דברי קבלה', ועל כל פנים באשר לרבנו חננאל. בראשונים ובאחרונים קיבלו את דברי ר"ח כדברי קבלה, כך כתב הרא"ש במסכתות: עירובין ד ב; ראש השנה ג ה; שבתות ו כט; נדה א ה. בפלפלא חריפתא על הרא"ש מסכת נדה שם רצה לומר כי כלל זה הוא רק לגבי גרסאות, אך לא לגבי פסקי הלכה שהן מסברא דנפשיה, אך העיר שם שהרא"ש חשש לפסוק מפני דברי קבלה של הרי"ח, ויש להוסיף שכן הוא גם במסכת ראש השנה כדלעיל. כמו כן ראו: שו"ת מהרי"ל (ר' יעקב לוי) החדשות, ירושלים תשל"ז, סימן צג; ר' ישראל איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, בני ברק תשל"א, סימן רנד; ר' אליהו מזרחי, שו"ת, קושטא ש"כ, סימנים ה, סז; טור יורה דעה סימן קפו; שו"ת מהרש"ל (ר' שלמה לוריא), לבוב תרי"ט, סימן נב; ר' שלמה כהן, שו"ת מהרש"ך, ונציה שנ"ב, חלק ב, סימן קפ; ועוד. אבל בחזון איש לבבא קמא, שם (בדרך אגב יש להעיר כי הדברים שם: 'כדכתב הרא"ש בשם ר"ח' תמוהים לכאורה, ונראה שהם מדברי הרא"ש עצמו, והרי"ח רק פסק כאביי, ואין בו הטעם לכך): 'ומש"כ הראשונים ז"ל דדברי ר"ח הם דברי קבלה צריך פירוש וכי לא אמר ר"ח דבר מסברא רק מה שקבל וכן רבו וכל רבותיהם עד רבינא ור"א לא אמרו דבר מסברא רק מה שקבלו, הלא ודאי כולם מה שקבלו וחידשו מה שחידשו כמו כל רבותינו הראשונים ז"ל, והלא הרבה פעמים הפוסקים חולקים על ר"ח ואינם חוששים, ונראה דר"ח שימש גדול אחד שהיה זכרן ביותר והיה זקן ביותר, וקבל ממנו הרבה דברים דחבריו בני דורו לא ידעום והוא ז"ל היה מספר דברים שקבל לפני חכמי דורו דברים נסתרים ומפליאים, חזק נתן לו חשיבות מיוחדת שהדורות הולכים ומתמעטים, ומי שהוא עשיר בעובדות הראשונים יש בו קדושה יתרה וחכמה יתרה, אבל אין זה מונע מלחלוק עליו על סמך ראיות ברורות, ומש"כ דבריו דברי קבלה היינו מדור או דורות שקדמו לו, אבל אין זה קובע שהן דברים מקובלים מחכמי הגמ' [זולת מאורעות בודדים כמו שהביאו תוספות, מסכת עירובין מא ע"א, דיבור המתחיל 'ביצה', קבלה בידיו וכו'] אלא כל שקרובים יותר לחכמי הגמ' יש לחשבם ליותר נוטים אל האמת שלא שלטה עדיין השכחה, אבל כ"ז אינו מכריע שלא לחלוק עליהם בראיות מן הגמ'". ועדיין יש לברר האם אין רובי פירושיו של הרי"ח וכן רש"י ושאר פירושי ראשונים הראשונים, קבלה בידיהם מרבותיהם ולמעלה מהם, שהרי פירושים רבים יש שאי אפשר היה להוציאם מסברא.

ולעניין ביטול מפני כל דפריש מרובא פריש מתיר החזון איש אף בפסח, ראו חזון איש, אורח חיים, ירושלים תשט"ז, הלכות פסח קטו, אף על פי שבמשנה ברורה, סימן תמו יב פסק להחמיר בזה בגלל דברי הרי"ח שכל דבריו דברי קבלה, ולא הזכירו כלל כאן, ועיינו להלן שם בחזון איש סימן קב שהזכיר את הרי"ח ואת המשנה ברורה וכתב: 'והדברים תמוהים מאד דמימרא שלמה נאמרה דמותרת ואנן ניקו ונימא דמותרת לאחר הפסח, ולמה העלימו הדבר בגמ' והניחו לטעות לכל התלמידים'.

שו"ת מהרי"י מינץ ומהר"ם פדובה, חלק א, קרקא תרמ"ב, סימן טו, וכוונתו כנראה לקטע: 'ובענין הדעות ידעת נהרא נהרא כפשטי', ובדבר שאין בו מנהג ובדבר חדש שמעתי שמהר"י מולין ס"ל ז"ל רוב פסקיו הלכו אחר האגודה, ושמעתי במהרי"ו [דמורנו רבי יעקב וייל] ז"ל הלך אחר דעת מהר"ם [מרוטנברג] לפי שהי' מתייחס אחריו שהיה קרובו. אע"פ שכתב בתשובותיו שהמנהג כהרא"ש. והא"ז [והאור זרוע] כתב שראוי לילך אחר ראבי"ה כי היה בעל מעשה, וההג"ה במיימ' [וניות] כתב אנו אין לנו אלא דברי מהר"ם שהיה אחרון והיה יודע דעת כולם. ולפי זה היה ראוי לפסוק כבעל הטורים שהיה אחרון והיה יודע דעת כולם. ויש מהרבנים שאינם רוצים אפילו לקרות בטור א"ח, ונותנין טעם שהבעלי בתים לומדים אותו. סוף דבר קשה לעמוד על העיקר, אך רחמנא לבא בעי והחכם יתן אל לבו.

ראו לעיל, הערה 16, ולהלן, והכוונה לכלל שציבור יכול לקבל על עצמו פוסק מסוים וללכת אחריו בכול, בגדר 'רבן', כגון מנהג קהילות ברי"ף, וכגון מנהג קהילות כרמב"ם. ולעניין הכללים הללו יש להעיר לדברי ר' יוסף קולון, בשו"ת מהרי"ק, ונציה רע"ט, סימן קסה (ברוב המהדורות, בדפוס ונציה: סימן קסו, ובדפוס ורשה תר"ל, סימן קסג): 'לעניות דעתי נראה שבכל התלמוד שפוסק פלוני ופלוני הלכה כפלוני שלא ירדו בעלי התלמוד לסוף כל מחלוקת ומחלוקת לומר שיהיה הדין פסוק כדברי אותו שפסקו כמותו, כי לא יכלו חכמי התלמוד להכניס ראשיהם בין סלעי מחלוקת התנאים והאמוראים בכל מקום ולדעת הדין עם מי בכל מקום בפרטות, אלא שהלכו אחר הרוב, כגון שראו שתנא אחד היה חריף יותר או מקובל מרבותיו יותר מחבירו וכן באמוראים, ועל זה סמכו לפסוק הלכה כמותו לבד בקצת מקומות שידעו שהלכה כחבירו החולק עליו, וכח

26

27

או בפלפולו — לפי שקול דעתו וסברתו בראיות תלמודיות והכנס'ת] ראשו בין ההרים, התו' [ספות] והחידושים, במו שעשו כל בתראי, ריב"ש [ר' יצחק בר ששת] ובעל תרומת הדרשן ור"י [ר' יוסף] קולון.<sup>28</sup>

או להחמיר — בדין המסופק לו, כמו שכתב הרא"ש פ"ד [רבנו אשר, פרק ד], אחד דיני ממונות,<sup>29</sup> שיכול חכם לחלוק על הקדמונים בראיות המקובלות לבני דורו,<sup>30</sup> ואם אינו כדאי להכריע לא יוציא ממון מספק. ופשיטא שר"ל [שראוי להיות] ה"ה [הוא הדרך] להחמיר בכל איסורים, וק"ו [וקל וחומר] הכא שלא ניתנו למחילה.<sup>31</sup>

וב' מקומות אמרו מועטים — דעביד כמר עביד כו', וכרי"ף במקום שלא נחלקו התו' [ספות] עליו. כדכתב המרדכי [כתובות] פ' [רק] נערה,<sup>32</sup> שהוא בתראי לגאונים, אע"פ [אף על פי] שדברי הגאונים דברי קבלה<sup>33</sup> והתו' [ספות] בתראי לו ונימוקם עמם. ובשרש צא לרי"ק<sup>34</sup> משמע דנהגו כרי"ף אפי' [לן] [במקום]<sup>35</sup> רבים חולקים עליו.

היה ביד חכמי התלמוד לקבוע ההלכות כאשר נראה בעיניהם בלי ספק עד רב אשי ורבינא שהיו סוף הוראה, ועל דרך זה קבעו ההלכות, ויש לי מזה כמה ראיות אלא שאין בידי פנאי להאריך עכשיו. עיינו: ר"א וסרמן, קובץ שיעורים, חלק א, גבעתיים תשי"ט, לעירובין מו ע"ב, שהביא ראיה לכך מהסוגיה שם; ראי"ה קוק, 'ריהטא דחקלאי', שדי חמד, ג, פיעטרקוב תרנ"ו, עמ' 34 (מהדורת קה"ת), ניו יורק תשי"ט-תש"ך, י, עמ' 3920, בביאור דברי מהרי"ק אלו. יש להדגיש שמדובר בכללים שקבעו חכמים מכוח סמכותם לפסוק ולהורות, ולא רק משום שנתפשט איזה דין או איזה ספר. מה שביקש רז"מ קורן ('תנאים, אמוראים, גאונים וראשונים. סמכות הראשונים כלפי האחרונים', ברורים בהלכות הראי"ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 443), לפרש את דברי הראי"ה קוק, בבאר אליהו (בתוך ספר הגר"א, ג, ירושלים תשי"ד, עמ' רו), על פי דברי מהרי"ק (ולאצילו בכך מן ההשגה שהשגתי במאמרי, על החתימה הספרותית [לעיל, הערה 6 למבוא], עמ' 178-179), אינו עולה יפה; לפי שלא דקדק בדברי הרב קוק שדיבר על 'התפשטות של איזה הלכה או איזה ספר' שדינה כתקנה, ושיש בה 'כל אותן הדינים שנאמרו בתקנות', תה אינו מפני הכלל של מנהג בטעות וכמו שנתבאר שם (דבריו שם, הערה 33: 'דכאן עצם התקנה היתה שלא לזח מדברי התנאים וכן מדברי האמוראים', הם טובים, אלא שאלו הן המסקנות, ראו הבלין [לעיל, הערה 6, במבוא] עמ' 180-182, בהסבר הביקורת-ספרותי שנשען על דברי הגר"ח מברסק ועל דברי רש"י והרמב"ם, ואין אלו דברי הרב קוק).

28 וכוונתו כאן היא בוודאי לפי ההמשך, שיכול חכם לחלוק על הקדמונים בראיות המקובלות לבני דורו, וממילא להכריע הכרעות עצמאיות, על פי שיקול דעתו ועל פי סברתו בראיות תלמודיות.

29 סנהדרין ד, סימן ו.

30 עיינו במה שכתבתי בעניין זה במאמרי (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 176.

31 כוונתו לענייני איסורים שהם, שלא כמו דיני ממונות, אינם ניתנים למחילה.

32 גר ע"א, סימן קע: 'ונהגו לפסוק כרב אלפס בדבר שלא נחלקו מעליו התוס' [פות]'.<sup>33</sup>

33 רווח מאוד בקרב הראשונים והאחרונים, ולדוגמה בלבד, עיינו שו"ת הר"ן, לבוב תרכ"א, סימן יב ותשובתו בשו"ת חכמי פרוניציה, הוצאת סופר, ירושלים תשכ"ז, סימן מג (ובהוצאה החדשה של שו"ת הר"ן, הוצאת מאזנים ירושלים תשמ"ד, סימן פד; וראו לעיל, הערה 16); שו"ת התשב"ץ, למברג תרנ"א, חלק א, סימן עה; שו"ת יבין ובוועז (לעיל, הערה 16), סימן סו; תרומת הדשן (לעיל, הערה 25), סימן רטז, רנח; שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 27), סימן כא ובשו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, ירושלים תש"ל, סימן יט, לו, מט; שו"ת רדב"ז, חלק א, ורשה תרמ"ב, סימן לג, קסה, רלט, רעד, תכ, תנג, תפו, תקיט, תקכט; שם, חלק ב תריד, תרכו, תרמה; שם, חלק ד צה, קח, קעה, רכט; ועוד הרבה; שו"ת מהר"ם אלאשקר (לעיל, הערה 84 למבוא) סימן סח (דברי קבלה היינו הלכה למשה מסיני); שו"ת מהרש"ם, לבוב תרכ"ב, יורה דעה סימן עא; שם, חושן משפט, סימן קנו, ועוד הרבה מאוד.

34 שו"ת ר' יוסף קולין (לעיל, הערה 27), סימן צא (סימן זה שווה בכל המהדורות).

35 נוסף מעל לשורה.



ובשורש צד דף צז [שו"ת מהרי"ק]<sup>36</sup> שיש להלוך אחר פוסקים אחרונים. וכ"ב [וכן כתב] מור"ר יאודה מינץ בדף יד סי' [מן]<sup>37</sup> ו שנהגנו במהר"ם אפי' [לן] נגד רבים, ושכן כתבו הגמ"י [הגהות מיימוניות] פ"ח מהלכות פסח.<sup>38</sup> ובסי' [מן] טו<sup>39</sup> כתב דנהגו כהרא"ש ובראבי"ה, וכ"פ [וכן פסק] מהרי"ל [מורנו הרב רבי יעקב לוי], והיינו לאשכנזים. ומהר"ר [ומורנו הרב רבי] לוי בן חביב ז"ל כתב,<sup>40</sup> ומביאו ב"י [בית יוסף] בטור א"ח [אורח חיים] בדף קמו סי' [מן] רטו, שבספר קבלו הרא"ש לרבן, א"כ [אם כן] כ"ש [כל שכן] וק"ו [וקל וחומר] שצריך לנהוג כוותיה, אפי' [לן] נגד רבים, כדמוכח מהרשב"א סי' [מן] רנ"ג,<sup>41</sup> ששאלוהו אם מחוייבים לסמוך על רי"ף ורמב"ם כשהם שוים [שנים?]. ותשו' [בתו] בדרכי' [ם] אחרים, שיש מקומות שנוהגים ע"פ [על פי] ספר הרי"ף ויש שנוהגים ע"פ ספר רמב"ם, לפי שעשו אותו כרובם, ואדם צריך לעשות כרבו אפי' [לן] לקולא. וראיתו, במקומו,<sup>42</sup> של ר"א [רבי אליעזר] בשבת היו כורתים ארזים כו', ולוי<sup>43</sup> איקלע כו', ושם רבים חולקים על ר"א. ש"מ [שמע מינה] שצריכי' [ם] בני ספרד לנהוג כספר הרא"ש, אפי' [לן] נגד רבים רי"ף ורמב"ם.

וכ"ב [וכן כתב] מהרי"ו<sup>44</sup> לאשכנז, כהרא"ש פסקין בכל דוכתי' [ה]. מ"מ 'בכל' לאו דוקא, שהוא כתב בסי' [מן] ע"ד<sup>45</sup> ברוב דוכתי', כי הרא"ש הוא בתרא ונימוקו עמו. וה"ה [והוא הדין] רמב"ן ורשב"א ור"ן שאי' [ן] כמותם כבתראי, שהעמיקו שחתו<sup>46</sup> קוצים במדבר,<sup>47</sup> שיש לפסוק כמותם, אפי' [לן] באחד נגד רבים בנ"ל. כ"ש [כל שכן] וק"ו [וקל וחומר] כשהם רבים נגד רי"ף ורמב"ם, שאי' [ן] לכבוש המלכה אתם בבית.<sup>48</sup>

ועוד כתב רשב"א בתשו' [בה] הנ"ל [הנזכרת לעיל], וז"ל:<sup>49</sup>

ומיהו אם יש שם חכם, במקום שנוהגים ברי"ף, וראוי להוראה, ורואה ראיה קצת,

- 36 סימן זה שווה בכל המהדורות. עיינו ביאור דבריו אצל מהר"ם ן' חביב, גט פשוט (לעיל, הערה 16), כללים בסוף הספר, כלל ב.
- 37 שו"ת מהרי" מינץ ומהר"ם פדובה (לעיל, הערה 26), סימן ז, יב ע"ב: 'והיא מתשובת מהר"ם ז"ל אשר רוב מנהגינו בפרט מנהג האשכנזים יצ"ו לילך אחר דעתו כי הוא ה' מן האחרונים וידע דעת כלם. והכי איתא בהדיא בהגה"ה במיימ' בפ"ח מהלכות פסח והיינו אפי' במקום דרבים מן הגאונים פליגי עלה' וכו'.
- 38 הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, ח אות ג: 'ואנו אין לנו אלא דברי מהר"ם דהוא בתרא והוא דברי שלום'.
- 39 שו"ת מהרי" מינץ ומהר"ם פדובה (לעיל, הערה 26), הובא לעיל, הערה 37.
- 40 לא מצאתי זאת בשו"ת מהר"ם פדובה. מובאה זו מובאת גם ב'בית יוסף', אורח חיים, סימן נא. למקום זה ציין ר' יחיאל גם בתשובתו לר"י קארו, להלן סימן ב, ליד הערה 224.
- 41 שו"ת הרשב"א (לעיל, הערה 16), חלק א.
- 42 שבת קל ע"א.
- 43 חולין קטז ע"א.
- 44 שו"ת מהרי" וייל, ירושלים תשי"ט, סימן קכט: 'אנן פסקין בכל מקום כמו האשירי כיון דחוא בתרא'.
- 45 שם, סימן ע: 'דהאשירי בתרא הוא ונימוקו עמו ואליביה פסקין ברוב דוכתי'.
- 46 הושע ט ט: 'העמיקו שחתו כימי הגבעה'.
- 47 שופטים ח ז: 'קוצי המדבר'.
- 48 על פי אסתר ז ח.
- 49 ולפנינו (ובארחות חיים כתב יד שד"ל [ראו לעיל, הערה 16]): 'ומיהו אם יש שם אחד חכם [בכתב יד: חכם אחד] וראוי להוראה ורואה ראיה לאסור מה שהם מתירין [שלוש המילים האחרונות חסרות בכתב היד] נוהג בו איסור שאין אלו כרובם ממש דבמקום רבם [בכתב יד: רבים] אילו יעשו שלא [בכתב יד: לא יעשו] בדבריו יקלו בכבוד רבם במקומו כתרבא דאיתרא דבא"י שכלם נוהגים בו התר כרובם שלמדם' וכו'.

לאסור מה שהם מתירים, נוהג בו איסור. שאי'ן] אלו כרבים ממש, דבמקום [רבים],  
אני] לו לא יעשו [שם]<sup>50</sup> כדבריו יקלו בכבוד רבם, עב'ל [ער באן לשונן].

וא"ת ה"מ [ואם תאמר הני מילי] בחיי רבם אבל בדורו'ת] אחר מותו לאו, לא היא. דהא לוי  
כד איקלע לבי'ת] יוסף כו'י<sup>51</sup> לא היה בדורו של ר"י [רבי יהודה] בן בתירה,<sup>52</sup> ש"מ [שמע  
מינה] שבספרד ובקאסלוניי'ה] שרמב"ן והרא"ש ורשב"א ור"ן ז"ל היו לראש ישיבה  
והרביצו תורה, הם ובניהם ותלמידי תלמידיהם, שיש להם דין רבם ממש כהנ"ל [כנוכר  
לעיל], כ"ש [כל שבן] וק"ו [וקל וחומר] שעוד היום בכל ישיבות יצ"ו [ישמרם צורם וקונם]  
יורדים לעומקה של הלכה ע"פ [על פי] חידוש'יהם] ופסקיהם.

ואעפ"י [ואף על פי] שתושבי'ם] שבארץ הצבי<sup>53</sup> וסביבותיה' ארצות,<sup>54</sup> מתנהגי'ם] ע"פ  
[על פי] ספר רמב"ם, מ"מ [מכל מקום] בכל בתי כנסיות או חזנים מעשי אבותיהם בידיהם  
ומנהגם. ואי'ן] בכאלה משום לא תתגודדו,<sup>55</sup> כדכתב הכהן הגדול מקורפו בבי'ת] י"ג.<sup>56</sup>  
וכאשר שאלת ממני בן נשאל מגדולי הדור פעמים רבות, לאשר מעגלותיהם<sup>57</sup> בדרך ישכון  
אור,<sup>58</sup> ואי'ן] שם בים דרך, במים עזים נתיבה,<sup>59</sup> כנ"ל מסי' [מן] רנ"ג וס"ו,<sup>60</sup> כ"ש [כל שכן]  
יושבי חושך וצלמות,<sup>61</sup> דור יתום שאנו בו, מי במלכם יתקלס ורחנים כו'י<sup>62</sup> לאמור נבחר לנו  
אנשים.<sup>63</sup>

וא"ת [ואם תאמר] גם הנ"ל [הנזכר לעיל] בחרו — אלו בספר רי"ף ואלו ברמב"ם, ל"ד  
[לא דמי], דאותה הבחירה היא באונס >שבמו שכל יחיד ויחיד אשר בעולם בחר לו רב  
ללמוד ולשמשו היה באונס וכו'>,<sup>64</sup> שלא מן הכל אדם זוכה ללמוד,<sup>65</sup> ולא כל ישראל יוכלו  
ללמוד מפי הזוג'ת]ת], ולשמש בן ננס בדיני ממונות,<sup>66</sup> ולהתרחק לפני ר"א [ר' אלעזר] בן  
שמוע,<sup>67</sup> ובתרנגולים של בית בוקיא,<sup>68</sup> רק כל אחד ואחד עסוק בתורה לפי הרחי'ם]ם]

- 50 נוסף מעל לשורה.  
51 חולין קטז ע"א: 'לוי איקלע לבי יוסף רישבא אייתו לקמיה רישא דטווסא בחלבא ולא אמר להו ולא מידוי'.  
52 מקור זה נדון בשו"ת הרשב"א (לעיל, הערה 16), שם.  
53 ראו כהנא (לעיל, הערה 3 למבוא), עמ' 47–71.  
54 שם, עמ' 71–75.  
55 דברים יד א; עיינו יבמות יד ע"א.  
56 ר' דוד הכהן, שאלות ותשובות, קושטא רצ"ז, סימן יא, יב.  
57 תהלים יז ה: 'תמך אשורי במעגלותיך'.  
58 איוב לח יט.  
59 ישעיהו מג טז.  
60 שו"ת הרשב"א (לעיל, הערה 16), סימן רנג (ראו לעיל, הערה 68 למבוא). אולי צ"ל: וכו'.  
61 תהלים קז י.  
62 חבקוק א י: 'והוא במלכים יתקלס ורחנים משחק לו'.  
63 שמות יז ט: 'בחר לנו אנשים'.  
64 נשמט בשל דילוג הדומות.  
65 עירובין מז ע"ב.  
66 בבא בתרא י ח.  
67 עירובין נג ע"א: 'אמר רבי כשהיינו לומדין תורה אצל ר' אלעזר בן שמוע היינו יושבין ששה באמה'.  
68 יבמות פד ע"א: 'אמר רבי כשהלכתי ללמוד תורה אצל ר' אלעזר בן שמוע, חברו עלי תלמידיו כתרנגולים של בית בוקיא, ולא הניחוני ללמוד אלא דבר אחד במשנתנו'. הם היו בקיאים וחרפים ואין מניחין תרנגול נכרי

שבצוארו,<sup>69</sup> והשגת ידו ושבלו, אחד המרבה ואחד הממעט,<sup>70</sup> בהוא בר בי רב דחד יומא דחגיגה,<sup>71</sup> כך גם הנ"ל [הנוזכר לעיל], בחרו בספר רי"ף ורמב"ם, שלקצתם לא נמצאו אז מחברי' [ם] אחרי' [ם] ותו' [ספות] וחידושי' [ם]. וג"כ [וגם בן] אי' [ן] בל אדם זוכה להגות בהם, כ"ש [כל שכן] להכניס ראשו בין ההרים, ובחרו באשר בחרו, כאנוסים. ובעת עת לעשות לה' וגו',<sup>72</sup> כיוון דלא איתמר הלכת' [א] לא במר ולא במר, כמו ג"כ [גם כן] במקומו של ר"א [ר' אליעזר] וכאתרא דר"י [דר' יהודה] בן בתיר' [א] הנ"ל [הנוזכר לעיל], שהתחילו לנהוג כרבם קודם דאתמר הלכה כמר, שבהתר' [ה] גמור התחילו. דאי אחר דאיתמר הלכת' [א] במר, אי' [ן] חולקין כבוד לרב, כמו בתנורו של עכנ' [אי].<sup>73</sup> ואלא שמרבים ליחידאי שייך אתמר הלכתא, שהוא פסוק ועומד לא הי',<sup>74</sup> דהא הלל יחיד היה שהיה כורך מצה ופסח כו'<sup>75</sup> וכן ר"י [ר' יהודה] בפלג המנחה,<sup>76</sup> ואמר דעביד כמר כו',<sup>77</sup> ש"מ [שמע מינה] כל זמן שלא עמדו במנין, ולבנו' [ת] טעמו של היחיד ולסתו' [ר] המשנה כהרבי' [ם] אז דווקא [א] דעביד כמר עביד והתלמיד כרבו בנ"ל.

וגם לא שמענו שבחרו בספרי' [ם] הנ"ל רק במדינת פי"ס או מצרים או מקום המחבר,<sup>78</sup> שהם תלמידיו. או במקום רחוק מהשיבות גדולות, כמו ק"ק [קהל קודש] רודס,<sup>79</sup> כשהובאו

ביניהם (רש"י שם). ויש לפרש שלצדדין נאמר, שהתלמידים היו בקיאים וחריפים, ולפיכך נהגו בתרגומים הללו שאין מניחין לנכרי ביניהם.

69 עיינו קידושין כט ע"ב.

70 עיינו ברכות ה ע"ב.

71 חגיגה ה ע"ב: רב אידי אבוה דרב יעקב בר אידי הוה רגיל דהוה אול תלתא ירחי באורחא וחד יומא בבי רב, והוה קרי ליה רבנן בר בי רב דחד יומא'.

72 תהלים קיט קכו.

73 בבא מציעא נט ע"ב. אף על פי שכאן אנו רואים שמכיוון שחלקו החכמים על ר' אליעזר על ראיותיו ועל מופתיו, אין חולקין כבוד לרב, ונידו את ר' אליעזר שלא הסכים לחזור בו מפסקו כדעת החכמים, מכל מקום רשאים היו בני מקומו של ר' אליעזר לנהוג כמו שפסק הוא (לעיל, הערה 42), לענין כריתת עצים בשבת כהכנה למצוה! והטעם הוא מפני שהתחילו לנהוג כמותו ברשות, בטרם הוכרעה המחלוקת כחכמים. וכן מפרש במעשה דר' יהודה בן בתירא, לעיל, הערה 52.

74 הכרעת הלכה היא רק לאחר שעמדו למנין וביררו את טעמי החולקים. 'פסוק ועומד לא הי' היינו, מכיוון שטרם הכריעו כרבים, אפשר עדיין לנהוג כיחיד במקום הרבים, ונחשב כחוסר הכרעה, ואף על דברי יחידים כהלל ובריי אמרו 'דעביד כמר עביד', כמו שממשיך.

75 פסחים קטו ע"א.

76 ברכות כז ע"א. ראו לעיל, הערה 12.

77 שם.

78 העיר פאס במרוקו, היא עירו של הרי"ף, ר' יצחק אלפאסי, ומצרים עירו של הרמב"ם, וכן כל מקום שהוא 'מקום המחבר', לפי שכולם שם תלמידיו.

79 רדוס ידועה כמקום שבו נהגו לפסוק ברמב"ם, כפי שכתב בן אותו הדור, הרדב"ז, בתשובה לדייני רדוס (שו"ת רדב"ז [לעיל, הערה 33], חלק ג, סימן תתקכג): 'ומעתה, כיון שנהגו לדון בכל אלה הגלילות כדעת הרמב"ם ז"ל, אתריה דמר הוא, ויפה עשו הדיינים שחייבוהו שבועה'. וכן כתב ר"ח בנבנישתי, כנסת הגדולה, ליוורנו תייח (אורח חיים, כללים בדרכי הפוסקים לז, צו): 'ושמעתי שברודיס יע"א [יגן עליה אלקים] נוהגים על פי הרמב"ם כפי פירוש הרב המגיד ז"ל, והיינו שיש לנהוג בהרמב"ם בין לקולא בענייני איסורים והן לחומרא לנתבע בענייני ממונות. לדברים אלה מביא ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ברכי יוסף, וינה תר"ך, חושן משפט, סימן יב, יד). חיזוק מדברי התשובה שלפנינו, שראה אותה בכתב יד, כדבריו: 'זכזה ראיתי בתשובה כ"י לחד מן קמאי, מרבנן קשישיאי, מהר"ר יחיאל קאסטילאץ זלה"ה, שכתב שבעיר רודיס נהגו ברמב"ם, ומהשתא לא מצו למימר קים לי דלא כרמב"ם'. ראו כהנא (לעיל, הערה 3 למבוא), עמ' 83-84.

שמה,<sup>80</sup> שבחרו ברמב"ם מפני המחלוקת. אבל עכשיו אין ברירה,<sup>81</sup> דאכשור דרי,<sup>82</sup> שת"ל [שתהלה לאל] כל בעלי תורה מלאים כל טוב, מתו' [רה] וחידושי' [ם] מהנ"ל [מהנוכרים לעיל]. ועל הכל הר"ן, שבכל הישיבות עלימו תיטוף מילתו, ומימיו שותים,<sup>83</sup> מי ישפילנו לפני נדיבים,<sup>84</sup> שאל הג' לא בא<sup>85</sup> לפחות. ואמנ' [ה] דרך ישר לפני איש<sup>86</sup> לברור ג' על ג',<sup>87</sup> הנ"ל [הנוכרים לעיל] ורמב"ן, רשב"א, ר"ן, מהר"ם, סמ"ק [ספר מצוות קטן], טורי' [ם]. ומה בכך אי לא חברו וכתבו ספר כולל כמו שכתבו.<sup>88</sup>

ובזה די למשכיל, על שאלתך. מ"מ [מכל מקום] ארחיב לשון,<sup>89</sup> פן תצלח כאש בית יוסף<sup>90</sup> וכי השפיל אומ' [ר] גוה,<sup>91</sup> כי ראיתי חכמי הדור בגירסייהו טרידי, ואגב חורפייהו בפלפול התלמידים, לא הובאו ב"י [בית יוסף], לראות בדקי הבית ורסיסים, ולסקל

80 רומז להגליית היהודים לרודוס בשנת רפ"ג לאחר כיבושה בידי העות'מאנים. ראו י' הקר, 'שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות ה'טו-ה'יז', ציון, נה (תש"ן), עמ' 59-63.

81 מליצה, וכוונתו, שעכשיו אין רשות לברור ולבחור פוסק מבין הפוסקים, וללכת אך ורק אחרי דבריו, ללא התחשבות ביתר הפוסקים.

82 יבמות לט ע"ב (אבל שם הוא בתמיהה), ושינויי נוסחאות.

83 איוב כט כב: 'ועלימו תיטוף מלתי'. הוריות יד ע"א: 'מי הם הללו שמימיהם אנו שותים'.

84 על פי משלי כה ז: 'מהשפילך לפני נדיב'.

85 שמואל ב, בג כג: 'ואל השלושה לא בא'.

86 משלי יד יב: 'יש דרך ישר לפני איש'.

87 מליצה במובן שלוש כפול שיינו תשעה פוסקים, הלשון במובן שטח מצוי במשנה, עיינו כלים פרקים כו, מא, מב, מז, מח, מי, מיא, מיב ועוד הרבה. ראו להלן, הערה 107.

88 עניין זה הוא יסודי ביותר בדרכי ההכרעה, אך מיעטו לעסוק בו. השאלה היא האם יש יתרון מכריע לחכם או לפוסק שחיבר ספר כולל בכל או ברוב ענייני התורה, או אם יש יתרון מכריע ל'מרא דשמעתא', כלומר לחכם או לפוסק שהתמחה ביותר בתחום מסוים, אם כי לא פעל ולא חיבר בתחומים אחרים, כגון למשל הכללים: 'ר' יוסי בר חנינא (וכן רב נתן) דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא', בבא קמא לט ע"א ושם נסמך; 'הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני' בכורות מט ע"ב, וכיוצא בזה. ומצאתי שכתב בזה מהר"ם נ' חביב, גט פשוט (לעיל, הערה 16), כללים שבסוף הספר, כלל ג: 'ולפי זה אין כח לומר הלכה כבתראי אף בפוסקים אלא היכא דכי הדדי נינהו שירדו לעומקה של הלכה בכל התלמוד, כגון הרי"ף והרמב"ם והרא"ש חולתם שעשו חיבור מאסף לכל דיני התלמוד ונתפרסמה חכמתם בכל העולם שהיו בקיאים בכל התלמוד, בכה"ג [בבבאי גוונא] יש לומר הלכה כבתראי. אבל בפוסקים האחרונים שלא השיגה כחן או גבורתן לעשות בירור כולל בכל דיני התלמוד, או שלא הגיעו הדברים רק במסכתא אחת או שנים או במקומות מועטים בתלמוד, בודאי הגמור כי אין לומר בכה"ג הלכה כבתראי דקמאי עדיפי. כי כמה דינים יש במסכתא זו ויש ראיות אחרות במסכתא אחרת לברר הדברים'. עיינו שם, בסוף כלל ב: 'וכי' [וכי תימא] מי יוכל לומר ולהבחין זהו פוסק גדול מפורסם חה אינו גדול מפורסם. יראה לי דכל פוסק שזכה שנתפשט ספרו או דבריו או הוראותיו בכמה מקומות חשיב גדול מפורסם, משום דמימיו אנו שותים והרי הוא מכלל הפוסקים אבות העולם. אמנם הפוסק שלא נתפשט ספרו או הוראותיו ולא החכרו דבריו בספרי הפוסקים תדיר אלא במקצת מקומות החכרו דבריו לא חשיב גדול מפורסם. ויש להביא ראיה... היכא דהיחיד מריה דגמרא טפי מהרבים. מארי' דגמרא בעי למי' [מר] שמחבר יותר פעמים במשנה או בברייתא או בגמרא יותר מהרבים'. ונראה להביא ראיה לדבר מסוגיית הירושלמי, הוריות א א: 'מה אנן קיימין, אם בידע כל התורה ואינו יודע אותו דבר — אין זה שמעון בן עזאי, ואם בידע אותו הדבר ואינו יודע כל התורה — שמעון בן עזאי אצל אותו דבר'.

89 על פי ישעיהו נז ד: 'על מי תרחיבו פה תאריכו לשון'.

90 מליצה הרומזת לר' יוסף קארו, על פי שם ספרו ועל פי עמוס ה ו: 'פן יצלח כאש בית יוסף'.

91 על פי איוב כב כט: 'כי השפילו ותאמר גוה, ושח עינים יושע'.

המסילה לבני בניהם. ומבלעדי זה ידו הדווים, התורה משתכחת, ואת כל ונוכחת,<sup>92</sup> והתורה חוגרת שק,<sup>93</sup> ובת קול מהר חורב,<sup>94</sup> בו, וזילותא דרבנן כי רבה היא.<sup>95</sup>

ראשונה טען הרב יצ"ו [ישמרהו צורו וקונן], וז"ל: שאם באנו לומר שנכריע הדין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות בכח התורה בו' עד ואיזהו שימל' [או] לבו להכניס ראשו בין הררי אל, כי בעוונותינו קצר מצע שכלנו, ע"ב [על כן] הסכמתי בו' עב"ל. האמנם כן הוא שקצר מצע שכלנו, ולא לחכמים לחם,<sup>96</sup> כמו שאמרו רז"ל:<sup>97</sup> מחוסר כל — זו דעה, דעה חסרת מה קנית. וכמו שכתב מהרד"ך מקורפו ז"ל בבי' [ת] ב"ה וז"ל: כלנו חכמים כלנו נבונים כלנו אי' [ננו] יודעים. מ"מ בעלי ישיבות יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] העוסקים בתורה ובחידושי' [ם], אם אין תוחלת ותוחלת להוציא פרי וללקוט שושנים יהגו ריק. שהדברי' [ם] שאין בהם מחלוקת, חדש או ישן, הלא מזער המה, הנמצא כזה מעולם מי שיפסוק בלי ראיות תלמודיות, והחידושים, או בדרכי' [ם] הנ"ל [הנזכרות לעיל], לפי שכלו, עד היום הזה.

פוק חזי מה עמא דבר,<sup>98</sup> כל בתראי דבתראי, ריב"ש, בעל תרומת הדרשן, ר"י קולון. וכי לא הכניסו בין ההרים ראשיהם בצורך שעה, להשיב לשואל. אעפ"י [אף על פי] שהיו בתכלית הענוה ורוח נמוכה, וכגמול עלי אמו עלימו נפשם,<sup>100</sup> ותהי בעיניהם כחגבים לפני בני ענק<sup>101</sup> רבותיהם ז"ל. וז"ל [וזה לשון] גדול הדור בספר ר"י קולון, בשורש קסג:<sup>102</sup> ומב"ש [ומכל שכן] אנו דרדקי יתמי דיתמי ובאין אנו נחשבים עכ"ל [עד כאן לשונו]. וזה הר"י<sup>103</sup>

- 92 על פי בראשית כ טז.  
 93 על פי סנהדרין קא ע"א.  
 94 אבות ו ב: 'אמר ר' יהושע בן לוי בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת אוי להם לבריות מעלבונה של תורה'.  
 95 עיינו בבא מציעא פד ע"ב על ר' אליעזר ב"ר שמעון שנענש על ששמע בזילותא דצורבא מרבנן ולא מחה כיאות.  
 96 קהלת ט יא.  
 97 ויקרא רבא, א ו.  
 98 אולי: כ(ג) מכל מקום הכוונה היא לר' דוד כהן, שו"ת הרד"ך, אוסטרזא תקצ"ד, סימן יח, דיבור המתחיל 'וכל ירא': 'הואיל ובעונותיהו בלנו חכמים כלנו נבונים וכלנו אין אנו יודעים את התורה ויש מצויין אצל הגיטק דלאו מומחין הן אלא שחכמים הם בעיניהם וחושבין שבדין הן עושין עד שראיתי אנשים שאמרו שהיו עוסקים בטיב גיטק וקדושין בארץ מולדתם ונשתכחו אשר כן עשו וכל ריח אין אתם אלא מתהללים במתת שקר ואומרים לכל נשיאים אנחנו אוי לעינים שככה רואות ולאזנים שככה שומעות'.  
 99 ברכות מה ע"א.  
 100 תהלים קלא ב.  
 101 במדבר יג לג.  
 102 שו"ת מהרי"ק, ורשה תרמ"ד, שורש קסג: 'רבינא לא מחזיק עצמו כתיח, ומבש"ב אנו דרדקי יתמי דיתמי, שאין לנו להחזיק עצמינו כתלמידי חכמים, וכאן אנו נחשבין'.  
 103 כותב תשובה זו הוא מהרי" וייל (לעיל, הערה 44). ועליו ההערה בסוף התשובה הזו במהדורות האחרונות: 'רב אחד מתלמידי הרב החסיד מהר"ר מולין יצ"ו יסדו, ונכתבה אל קהל קודש נירנבערק והיושבים סביבותיה. והיא מצויה בתשובותיו. התשובה נזכרת גם בתשובה ב להלן, ובשו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, מהדורת ר"א פינס, ירושלים תש"ל, סימן יד (וראו הערת המהדיר, שם); עיינו שו"ת מהרי" ברונא, שטעטין תר"ך, סימן קב, שחלק על מהרי" וייל, וכן מהרי"ק שם חולק עליו. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (מחזיק ברכה, ניו

היה דבר באשכנז בימי מהרי"ק. ומ"מ [ומכל מקום] לעולם השיבו לשואל בג' דרכים הנ"ל [הנזכרות לעיל], ולא תנו בחירת[ה]<sup>104</sup> וזה בירר הן באיסורי[ן] הן בדיני ממונות. ואפי' [לן] היו כל ישראל יחד, אינם יכולי[ן] עכשיו לקבוע הלכה כשני[ם] [אוחזים,<sup>105</sup> כי לא לאדם דרכו<sup>106</sup> לומר הכי נקטינ[ן] והכי הלכתא, ותרי מינייהו בג' על ג'<sup>107</sup> הנ"ל [הנזכרים לעיל]. תדע, דכל הנ"ל [הנזכרים לעיל]<sup>108</sup> לא כתבו רק נהגו כפלוגי, ובאר זה מהר"ר [מורנו הרב רבי] יהודא מינץ בסי' [מן] ט (פ' יד')<sup>109</sup> וז"ל: כדאיתא במסכת סופרים פ' יד' והמרדכי הביאו ריש פ' הפועלים, אי[ן] הלכה נקבעת עד שיהא מנהג כו'. הרי שמאז הוקשה אפי' [לן] לחכמי הבריתות והתלמוד לפסוק הלכה. כדאמ' [רינן] פ' [רק] אד"מ [אחד דיני ממונות]<sup>110</sup> וסוגי[ן] דעלמא כאידך, ובביצה,<sup>111</sup> ובכמה דוכתי[ן]<sup>112</sup> נהגו אתמ' [ר], לאו הלכתא אתמ' [ר]. ואפי' [לן] כמסתבר ליחידי הדור, בדאי' [תא] פ' אין צדין<sup>113</sup> אנ' [א] מסתבר טעמי אמיניה, ופי' [רש] רש"י<sup>114</sup> לא העדות שהוקבע כו', ובפ' [רק] בתר' [א] דתענית<sup>115</sup> א"ד [אית

- יורק [תשט"ז], יורה דעה, סימן יח, אות י, תמה על ה'בית יוסף' יורה דעה, סימן רמב והביא תשובה זו כתשובת המהרי"ק; וכן, שם, סימן שמג; ר' משה איסרליש, בדרכי משה, שם; ובשולחן ערוך, שם סעיף ז; ר' חיים בגנישתי, כנסת הגדולה, קושטא תע"ו, יורה דעה, שם אות לה.
- 104 מליצה על פי ברכות כו ע"א: 'הואיל ותנן בבחירתא בוותיה'. שם הכוונה למשנת עדיות, וכאן כוונתו לומר לא קבעו פוסקים נבחרים לשנות כמותם.
- 105 מליצה על פי בבא מציעא א א: 'שנים אוזין בטלית'.
- 106 ירמיהו י בג.
- 107 ראו לעיל, הערה 87. כוונתו כנראה לכך שבכלל ההליכה אחר שלושת גדולי הפוסקים כנ"ל, גם אם שניים מהם מסכימים לדעה אחת הרי שהם כדעת השלושה, וכך הכרעת ההלכה, מבלי להתחשב עם דעת תשעת הפוסקים, שהם ג על ג כנ"ל.
- 108 היינו הבתראי דבתראי: ריב"ש, בעל תרומת הדשן וריי קולון, שהזכירם לעיל.
- 109 שו"ת מהרי" מינץ ומהר"ם פדובה (לעיל, הערה 26), סימן ט, טו ע"ב. מה שבסוגריים הוא אשגרה בטעות מן ההמשך.
- 110 סנהדרין ו ע"א; לג ע"א לענין הגדרת הטועה בשיקול הדעת: 'אמר רב פפא בגין תרי תנאי או תרי אמוראי דפליגי אהודי ולא איתמר הילכתא לא כמר ולא כמר, וסוגין דעלמא אליבא דחד מינייהו, ואול איהו ועבר כאידך, היינו שיקול הדעת'. בכתבי יד ובראשונים יש גם נוסח אחר לביטוי זה: 'וסוגין דשמעתתא אליבא דחד מינייהו' (דפים ו, לג).
- 111 לא ברור למה כוונתו, ואולי לביצה כח ע"ב לענין 'הלכה ואין מורין כן'. ואפשר שכוונתו למה שהזכיר להלן, ראו הערה 113.
- 112 אין כוונתו שכתוב 'נהגו אתמר', אלא זו לשונם שבכמה מקומות אמרו 'נהגו' ולא 'הלכתא', כגון ברכות נב ע"ב (ופסחים קג ע"א): 'נהגו העם בבית הלל'; עירובין סב ע"ב: 'נהגו העם כר' אליעזר בן יעקב'; שם עב ע"א (ותענית כו ע"ב): 'נהגו העם כר' מאיר'; ראש השנה טו ע"ב: 'נהגו העם בחרובים כר' נחמיה'; יבמות קב ע"ב: 'שכבר נהגו העם בסנדל'.
- 113 ביצה כו ע"א לענין אם הלכה שם כר' שמעון או כר' יהודה: 'א"ל ואת מה בידך, א"ל הכי אמר ר' זירא הלכה כר' שמעון. אמר מאן דהוא אזכי ואסק להתם, ואגמרה לשמעתתא מפומיה דמרדה. כי סליק להתם אשכחיה לר' זירא א"ל אמר מר הלכה כר' שמעון? א"ל לא, אנא מסתברא אמרי, מדקתני'.
- 114 רש"י שם, דיבור המתחיל 'אנא': 'כן אמרתי דמסתברא כרבי שמעון, אבל לא שמעתי שהוקבעה הלכה למעשה כמותו'.
- 115 כו ע"ב: 'אמר רב יהודה אמר רב: הלכה כרבי מאיר. ורבי יוחנן אמר: נהגו העם כרבי מאיר. ורבא אמר: מנהג כרבי מאיר. מאן דאמר 'הלכה כרבי מאיר' — דרשינן לה בפירקא; מ"ד 'מנהג' — מידרש לא דרשינן, אוריי מורינן; ומ"ד 'נהגו' — אוריי לא מורינן, ואי עביד ולא מהדרינן ליה'.



דאמרי] נהגו אתמר, א"ד מנהג איתמר, א"ד הלכה איתמר, ופוק הזי הטור לא כתב בהקדמה לפסוק רק להביא דעת הרא"ש באחרונה,<sup>116</sup> וכי אפשר לפסוק בנקל, אפי' [לו] לקול'נא], ולבחור לנו אנשים,<sup>117</sup> ולעקור כלל אחרי רבים,<sup>118</sup> והלכה כבתראי<sup>119</sup> ורבן.<sup>120</sup> עוד טען ז"ל: ולא עוד אלא שאפי' היה אפשר לנו לדרוך דרך,<sup>121</sup> לא היה ראוי להחזיק בה, לפי שהיא ארוכה ביותר, עב"ל [עך כאן לשונן].

האמת רב אשי שהה ל' שנה בכל מהדורא [מהדורא],<sup>122</sup> מ"מ [מכל מקום] אמינא כדכתב רשב"א<sup>123</sup> ז"ל: שאעפ"י [שאף על פי] שרבים נהגו היתר בעבירה לא נתהפך האיסור להיתר, אף אנו נימא שבעבור שחכם חישב מעשיהו להדפיס אין לרחות ולהשמיט ולהפר לכל נותני אמרי שפר הנ"ל [הנזכרים לעיל], ולפסוק דלא כהלכתא. על זה נאמר לא עליך המלאכה לגמור<sup>124</sup> אף ברגלים חוטא.<sup>125</sup>

ועוד קשה מכולם, הדעות כלשונם כתב בארוכה, אע"פ [אף על פי] שלא היה צריך רק ריש מילין מהם. לפי שרוב הדעות בבית כל צורכא מרבנן.<sup>126</sup> והארי' [ך] יותר מכל שהיו

116 כך כתוב בהקדמת ספר הטורים: 'ויען כי ארכו לנו הימים בנפוצותינו ותשש כוחנו... ונסתמו מעיינות חכמתינו ונשתבשו הסברות וגדלו המחלוקות ורבו הדעות ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות... ואין רצוני להאריך בראיות, אלא להביא דברים פסוקים, ובמקום שיש דעות שונות אכתבם ואכתוב אחר כך מסקנת אדוני אבי הרא"ש ז"ל.'

117 מליצה על פי שמות יז ט.

118 רוצה לומר שההסתמכות על שלושת גדולי הפוסקים בלבד, היא נגד הכלל של אחרי רבים להטות, של הלך אחר הרוב, וברוב יש לכלול את שאר הפוסקים. עיינו לעיל, הערה 4.

119 עיינו לעיל, הערה 5.

120 ראו לעיל, הערות 40-63.

121 כוונת ר' יוסף קארו היא שבחר בין שתי דרכים, האחת לעיין ולחקור בכל דבר בשורשו ובענפיו, מכל צד, לרח בכל הדעות שנאמרו בו, בטענות ובראיות תלמודיות, ולהכריע בין הדעות השונות, והאחרת היא ללכת אחר פסקי הקדמונים, ולפי הכללים שצוין, היינו בראש ובראשונה אחר שלושת הפוסקים הגדולים, ורק כשאי אפשר – ללכת אחר שאר פוסקים. מפני שהדרך הראשונה ארוכה ביותר בחר בשנייה.

122 בבא בתרא קנז ע"ב: 'אמר רבינא מהדורא קמא דרב אשי אמר לן ראשון קנה, מהדורה בתרא דרב אשי אמר לן יחלוקי'. הגאונים (רב שרירא גאון באיגרתו, מהדורת בי"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 93-94; הר"ח המובא בערוך מהדורת קוהוט, ניו יורק תשט"ו, ערך הדר ג, וברשב"ם מסכת בבא בתרא, שם דיבור המתחיל 'מהדורא') והראשונים (רשב"ם, שם; ר"י נ' מיגאש, שם; באור זרוע, בני ברק תשי"ח, בבא בתרא, סימן רז ובנימוקי יוסף בבא בתרא, שם) פירשו שרב אשי עמד בראש ישיבת סורא בשישים שנה, ובימיו חזרו (מהדורא = מחזורא; כמו בירושלמי שבת א, ב ע"ד ועוד) על התלמוד שתי פעמים. מאוחר יותר היו שפירשו 'מהדורה' במובן ספרותי, של מחבר שמחבר וחוזר ושונה בחיבורו ומתקנו, ועושה ממנו שתי נוסחאות (ר' מנחם בן זרח, צדה לדרך, ורשה תר"מ, בהקדמה; ר' ישועה מתלמסאן, הליכות עולם, ירושלים תשי"ך, שער א, סוף פרק א ועוד), וכן נמשכו אחרי זה מן החוקרים, והאריך לסתור דבריהם ר"א הלוי, דורות הראשונים, ברלין תרפ"ג, חלק ג, עמ' 116 הערה ח, חלק ב עמ' 309, אבל אינו עקיב (עיינו, שם עמ' 322-323, הערות לז-לט, 525 הערה קמה), כפי שהעיר עליו י' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 37, וראו הדין שם. עיינו עוד על כל הנזכר לעיל במאמרי (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 162 הערה 58.

123 לא מצאתי.

124 אבות ב טז.

125 משלי יט ב.

126 רוצה לומר שבבית תלמידי חכמים מצויים ספרי הפוסקים, ולא היה צריך להביא את לשונם באריכות.

לפניו, לכבוש המלכה אתם בבית. ודחה אותם ונימוקם כקטלי קנא כאגמ' [א] <sup>127</sup> וכלא חשיבי' [ה] וחכמים כבלי מדע, <sup>128</sup> ופסק כתרי מינייהו. עוד כתב שבחר בג': די'ף ורמב"ם [והרא"ש], ש"מ [שמע מיניה] שהוא חידש הבחירה וההכרעה, שכזו לא נהייתה בספרד מקדמת דנא. <sup>129</sup> ואם הייתה ההברע' [ה] דווק' [א] כשהם ג' לבד חולקים אפשר החרשתי. וכתב כרי'ף ורמב"ם והרא"ש לפסוק בהרוב תמיד. וז"ל [וזה לשונו]: אם לא שבל חכמי ישראל או רובם חולקים על הדעת ההוא ולבן פשט המנהג בהפך עב"ל [עד באן לשונו]. א"כ [אם כן] ש"מ [שמע מיניה] שבמקום שלא פשט המנהג, שלא יפסוק ככל חכמי ישראל כשחולקים על ב' מהם. וכן עשה בטור או"ח [אורח חיים] דף קס"ח סי' [מ] רמ"ו:

ת"ר [תנו רבנן] לא ישכיר אדם כליו <sup>130</sup> בו' דלרי'ף ולרמב"ם כב"ש [כבית שמאי] היא, וז"ל: אבל דעת התו' [ספות] והרא"ש והר"ן והר"ז ד[ב] כ"ע [דככולי עלמא] אתי' [ה], וכ"כ [וכן בתב] סמ"ג [ספר מצוות גדול] וסמ"ק [ספר מצוות קטן] וס"ה [וספר התרומה] והגהו' [ת] מרדכי בו' עד ואי' [ן] בי' [ן] פי' [רוש] ר' יונה לפי התו' [ספות] ובו' והראב"ד בהשגות כדעת ר"י והרוקח עד וכיוון שהרי'ף ורמב"ם מסכימים לדעת אחת הכי נקטינ' [ן], עב"ל [עד באן לשונו].

הרי י"ב אוסרי' [ם], ולא הביא רק רי'ף ור"מ [רמב"ם] מהמתירים ופסק כשניהם, כמו שכתב, לפי שלא פשט המנהג הנ"ל [הנוכח לעיל]. ומי יתן שלא יביאם, לראות פגם מהם, כיוון שכבר הסבים לדחותם. כמדומה שאין תורה נשבח' [ת] ונופלת גדולה מן הכלל הזה, ודרך לא עבר בה איש. <sup>131</sup>

וכיוצא בזה בטור יורה דעה דף כד סי' [מן] לו, שבת' [ב] בדין והלבית' [א] אפי' [לו] מארוגה לארוגה ואפי' [לו] מדקה לדקה שלרי'ף פי' [רש] מבהמה לבהמה להקל, ורש"י <sup>132</sup> ואחרי' [ם]

127 מליצה על פי: שבת צה ע"א; סנהדרין ו ע"א.

128 מן התפילה.

129 דיוק זה לאו דווקא. עיינו לעיל, הערה 2.

130 שבת יט ע"א, ברייתא: 'לא ישכיר אדם כליו לגוי בערב שבת'. הרי'ף השמיט דין זה, הרמב"ם (משנה תורה, הלכות שבת ו, טז) פסק: 'מותר להשאיל כלים ולהשכיר לגוי, ואע"פ שהוא עושה בהן מלאכה בשבת, מפני שאין אנו מצווים על שביית כלים'.

131 מליצה על פי ירמיהו ב' ו: 'בארץ לא עבר בה איש'. השגתו זו של רבינו יחיאל מובאת בידי הרהיד"א (לעיל, הערה 79), אורח חיים, סימן רמו, אות ב: 'והתמרמר מאד על פסק זה, ע"ש. וגם הרמב"ן במלחמות והרשב"א בחידושי דחו דברי הרי"ף בזה. הלכך יש לחוש לסברת רוב הפוסקים קמאי ובתראי דפליגי על הרי"ף והרמב"ם בזה'. בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן רמו, סעיף א, הביא מהרי"ק את דעתם של הרי"ף והרמב"ם כדעה עיקרית ולאחריה דעה של יש אומרים (דעת רבינו יונה המובאת ברא"ש) שהיא כדעת החולקים בפירוש הברייתא, אלא שאין דעה זו אוסרת אלא בכלים שעושים בהם מלאכה. הרמ"א פסק כדעת היש אומרים. עיינו במשנה ברורה שם, ביאור הלכה, שהעיר שבדפוסים הישנים צוין אחרי דעת הרמ"א, שמקורה היא בטור, ספר מצוות גדול, ספר מצוות קטן ותוספות, ואין זה נכון כי לדעתם יש לאסור בכל הכלים. ובדפוסים החדשים קבעו את הציונים הללו לאחר המשפט הבא שם לאחר מכן, וגם זה משובש לגמרי. עיינו עכשיו בטור ושו"ע, הלכות שבת, א (מהדורת הדרת קודש), ניו יורק-מונטריאול תשנ"ז, סימן רמו, סעיף א, בהגהות והערות אות ג.

132 חולין נ ע"א, שמקיפין בריאה, כלומר משווים בריאה אחת לחברתה כדי לקבוע אם טריפה היא או לאו,

מחמירי[ם], וז"ל:

והרא"ש כתב שרש"י הביא לראיה מה"ג [מהלכות גדולות] לדברי כו' עד הוכיח ר"י [ר' יצחק] דאין מקיפין מבהמה לבהמה כו' עד ולענין הלכה, כיוון שר"ף ורמב"ם ורשב"א מסכימים לדעה א', ה"נ [הכי נמי] כתב הכל בו הסכימו כל הגאונים[ם] כו'.

ומן הדין אפי' [לו] יחיד המוכיח כסברתו פסקינן כוותיה אפי' [לו] לקולא, במקום שרבים חולקים עמו,<sup>133</sup> ואי' [ן] פיהם מלא הוכחה. והוא פסק דלא כר"י [כר' יצחק] אעפ"י [אף על פי] שהוכיח, דלא כוותיה,<sup>134</sup> ולא ביקש להדיחו אפי' [לו] כקש, כאי' [ן] ואפס נחשב,<sup>135</sup> הוא והוכחתו. והרא"ש ורש"י וה"ג [והלכות גדולות] וכל הגאונים והכלבו והטור ור' ירוחם והסמ"ג [ספר מצוות גדול] והר"ן לא הכריעו ומסכמ' [ת] דעתם להחמיר, ומי חכם שיתיר טריפות לדעת כל הנ"ל [הנזכרים לעיל].<sup>136</sup>

ואעפ"י [ואף על פי] שהאוסרי' [ם] אינם אוסרי' [ם] מסברה אחת, ומר לא סביר במר, כיוון דסוף סוף כולם אוסרי' [ם] יש לאסור. וה"ה [והוא הדין] בשמתירי' [ם] מתרי טעמי יש להתיר. וב"ב [וכן כתב] מהרי"ק בשורש מא'<sup>137</sup> ונב בסופו,<sup>138</sup> שמצרפי' [ם] לדעה אחת.

ואפילו מערונה לערונה, היינו מדופן אחת לחברתה, מדקה לדקה ומגסה לגסה. רש"י, שם: 'מדקה לרקה – אפילו בהמה אחרת דוגמתה. לישנא אחרינא מגסה לגסה – מאומה לאומה, ומדקה לדקה – מאתה לאתה, חאת נראית לי, שאין מקילין כל כך'.

133 יומא לו ע"ב: 'אמר רבה בר שמואל אמר רב: הלכה כדברי חכמים. פשיטא, יחיד ורבים הלכה כרבים! מהו רתימא מסתבר טעמיה דרבי מאיר, דקמסייע ליה קרא דמשה – קמ"ל. וכן, כלומר שאמורא פוסק הלכה כרבים, ומקשים עליו פשיטא, שהלא יחיד ורבים הלכה כרבים, ומשיבים שצריך לפרש הפסק כך, משום שמסתבר טעמיה של היחיד והיו פוסקים כמותו גם נגד רבים. ראו: יבמות מז ע"א; שבת ס ע"ב; ביצה יא ע"א; נדה ל ע"ב, מט ע"א. רי"ף, בבא בתרא, סוף פרק א: 'וקפסקי רבוותא דהלכתא ברשב"ג משום דמסתבר טעמיה', שם הוא נגד רבים. עיינו רא"ש, שם, אות נ, שהביא על זה את דעת ר"ח שהביא דאיכא מאן דאמר הלכה כתנא קמא, וכתב שם: 'והכי מסתבר טפי דכיון דקיל יחיד ורבים הלכה כרבים לית לן לאכרועי טעמא דיחידא מסברא דנפשינן, ואדרבה שיטת גמרא כתנא קמא. עיינו שו"ת הרשב"א, חלק א (לעיל, הערה 16), סימן מד. ושם יש לדמות זאת לכלל משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי. ראו יד מלאכי (לעיל, הערה 5), ערך 'משנת ראב"י הרביעי', כלל תיז, שהאריך להוכיח, מיבמות לו ע"א, ס ע"א, ומדעותיהם של רש"י, בעל הלכות גדולות, הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, התוספות, המרדכי, הריטב"א, ספר מצוות גדול, הר' אלעזר ממין ור' בצלאל אשכנזי – שכלל זה הוא אף כשנחלק ראב"י נגד רבים. וכן אפשר לדמות זאת לכלל, הלכה כבתראי, שאף בזה הוכיח ביד מלאכי שכלל זה נאמר גם ביחיד נגד רבים, ראו, שם, ערך 'הלכה כבתראי השלישי', כלל קסט. ובמיוחד דומה עניין זה לכלל 'מדרשקל וטרי אליבא דפלוני שימ' דהלביתא כוותיה', יד מלאכי, ערך 'מדרשקל וטרי אליבא דפלוני השני', כלל תי: 'אמרינן אף כשהשקלא וטריא הויא אליבא דיחיד כנגד רבים', והוכיח כך משבת קיב ע"א, ושכן דעת רבים מהראשונים.

134 דעה לומר שפסק שלא כוותיה דר"י שהוכיח את דעתו, אף על פי שלא דחה את הוכחת הרי"י, ואף על פי שלא הביא ראיה אחרת כנגדו.

135 מליצה על פי ישעיהו מא יב.

136 בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן לו, סעיף ה, פסק ר' יוסף קארו כרי"ף וכרמב"ם, ואילו הרמ"א שם הביא את הדעה האוסרת (רש"י, בה"ג, רא"ש, טור, ספר מצוות גדול ועוד) וסיכם בדעת הכלבו בשם הגאונים שבזמן הזה אין אנו בקיאים ואין לסמוך על הקפה כלל.

137 שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 102), סימן מא, צירף דעת רש"י, שהדס שיש בו שני עלים למטה ואחד למעלה מהם אינו הדס שוטה, ומכשירו להלכה; ואת דעת בעל ההשלמה שבשעת הדחק אם אין לו אחד מארבעת המינים מברך על השאר. אף על פי שדעת כל אחד מהם מטעם אחר וכל אחד חולק על דעת האחר.

138 שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 102), סימן נב: 'ואדרבה, שו"ה הראב"ד והרשב"א הר"ר משה ור"ת ורבינו משה בן

ובאמת את"ל [אם תמצא לומר] ח"ו [חלילה וחס] שניתן הבחירה והרצון לקבוע הלכת' [א] כל איש בעיניו, אפי' [לו] הכי משום זילות דרבנן ורבי' [נו] הי' [ה] ראוי לומר דעביד כמר עביד,<sup>139</sup> אבל ככה אי חכמים כבוד ינחלו<sup>140</sup> האמור למלך,<sup>141</sup> ולמזה בן מ[זה] מימך מי מערה<sup>142</sup> כו'. זה הנראה לע"ד [לעניות דעת] על יסוד בית יוסף ועל ב' עמודי התורן. והשתא נחזי אנן בקצת פרטי דיני המרוחקים מהדעת מאד בעז"ה [בעזרת השם]. ראשונה – צריך לומר 'התכבדו מכובדים',<sup>143</sup> שרי"ף<sup>144</sup> ורמב"ם<sup>145</sup> והטור<sup>146</sup> פסקו לומר אותו, וגדולי הדור במהר"י אבוהב<sup>147</sup> ומהר"י בן חביב<sup>148</sup> הגיהו הגהות בטורי' [ם] ולא אישתמיט מפומ' [יה] מעולם דגבר' [א] רב' [א] שאין לאומרו. רק הרב יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] דבש<sup>149</sup> מצא שאין לאומרו. ומהתימ' [ה] מר"ד [מר' דוד] אבודרהם להביא הדבש בספרו, ודעה זרה כזו. ואפשר רוח אחרת ודעת פילוסופי' [ת] נתנצצ' [ה] בו בדבש,<sup>150</sup> שאין לאומרו אותו רק ת"ח כו' עכ"ל ע"ש [עד כאן לשונו. עיין שם]. מכל מקום משמע שאז נהוג לאמרו, אבל הרב יצ"ו מעיד שנר' [אה] לו שלכך נתבטל בדורותינו שלא לומר, לפי שאין שכינה ומלאכים מכובדים מתהלכים עם ע"ה [עמי הארץ]. א"ב [אם כן] לא יסדר שולחנו

נחמן רבינו נסים שאין היתר לשבועה הזו. ופשיטא שכולם מצטרפים לאיסור, ואע"ג דזה מטעם זה וזה מטעם זה. ואפילו להתיר מקובלני מרבתי יצ"ו וכיוצא בדבר הזה נוטין להרבה היכא שיש הרבה פוסקים מסכימים בהיתר, ואע"ג דזה מטעם זה וזה מטעם אחר, ואפשר דמר לית ליה דמר ומר לית ליה דמר'. בהמשך מביא ראיה מחולין לג ע"א: 'דאפילו להקל מצטרפים הפוסקים, ואע"ג דלאו משום חד טעמא שרו'. ויש גם דעות של פוסקים שאין לצרף דעות חלוקות יחד, עיינו 'הלכה', האנציקלופדיה התלמודית, ט, ירושלים תשי"ט, עמ' רנה–רסג, ציונים 240–243.

- 139 ראו לעיל, הערה 12.
- 140 אולי צריך להיות: אי כבוד חכמים ינחלו, ברמז למשלי ג לה: 'כבוד חכמים ינחלו' ולשמואל א, ד בא: 'אי כבוד'. מכל מקום הכוונה היא שהכרעה כזו בלא להניח מקום לעשות כדעה האחרת היא פגיעה בכבוד החכמים החולקים.
- 141 רומז לאיוב דר יח: 'האמור למלך בליעל רשע אל נדיבים'.
- 142 ברכות כח ע"א, אמר רבן גמליאל לרבי יהושע: 'מזה בן מזה יזה, ושאינו לא מזה ולא בן מזה יאמר למזה בן מזה מימך מי מערה ואפרך אפר מקלה'.
- 143 ברכות ס ע"ב: 'הנכנס לבית הכסא אומר התכבדו מכובדים קרושים משרתי עליון, תנו כבוד לאלהי ישראל, הרפו ממני עד שאכנס ואעשה רצוני ואבוא אליכם'.
- 144 ברכות, שם.
- 145 משנה תורה, הלכות תפילה ז, ה.
- 146 חלק אורח חיים, סימן ג.
- 147 הכוונה היא שבפירושו של מהר"י אבוהב לטור לא העיר על כך. פירוש זה מובא הרבה ב'בית יוסף', ולאחרונה נדפס על פי כתב יד, במהדורת הטור השלם.
- 148 כוונתו לפירושו של ר' יעקב בן חביב לטורים, שלא העיר על כך.
- 149 זה לשון מהרי"ק ב'בית יוסף': 'וכתב ה"ר דוד אבודרהם בשם חידושי רב"ש, שאין לומר זה אלא ירא שמים וחסיד שהשכינה שורה עליו, אבל איניש אחרינא לא משום דמיחזי כיוהרא. ע"כ. ונראה שמפני זה נתבטל מלאומרו כלל בדורות הללו'.
- 150 בספר האבודרהם שבכתבי יד ובדפוסים הראשונים: רב"ש; אך יש גם שגורסים באבודרהם: 'וכתב בחידושי הדב"ש'. ר"ש ורטהיימר (אבודרהם: מבוא, ירושלים תשי"ט) מסיק מכמה וכמה מובאות באבודרהם שחידושי הרב"ש (או הדב"ש) היו ספר בענייני התפילות. ייתכן לפענחו: רבנו בכור שור, או רבנו בנימין ב"ר שמואל ממגנצא, או רבנו בנימין ב"ר שמואל. בתשובת ר' יחיאל הקריאה 'דב"ש' בטוחה, לפי שמשמש להלן במליצה על פי המקרא: 'אכול דבש לא טוב'. לשון כזו מובאת גם אצל החיד"א (לעיל, הערה 79), אורח חיים, הלכות תפילה, ג, בשם מהריק"ש.

בע"ש [בערב שבת], ומטתו, שב' מלאכים<sup>151</sup> כו' וילך בקומה זקופה ובגילוי ראש, שאין שכינה על ראשם.<sup>152</sup> אלו הדברים הן למס מרעהו הסד<sup>153</sup> ויראת שמים, ומסירי'ם] לב ראש ע"ה [עמי הארץ], שלא נחלק יראת שמים מלבם מילדותם לומר עין רואה וכל מעשינו בספר נכתבים,<sup>154</sup> לכן אכול דבש לא טוב.<sup>155</sup> ועוד מי נכנס עם כל הדור בב"ה [בבית הכיסא] להכריע בעדותו נגד כל חכמי ישראל והפסקנים<sup>156</sup> מימות רב אשי ואמימר עד הדב"ש. ואם היה כותב שמעתי או קבלתי ח"ו [חס וחלילה] החרשתי, אע"פ [אף על פי] שהוא פשיעת החכמים, שדורש אין לה בפ[.].ה.

ובן בטור יורה דעה סי' [מנים] פא<sup>157</sup> ופז<sup>158</sup> בבשרה שינק[ה] מן הטריפה ושנתבשלה בצלול שבה, ועוד, שנוהגי'ם] להתיר. מנהג אי[נן] שייך [אלא]<sup>159</sup> בדבר שהותר ע"פ [על פי] ת"ח [תלמיד חכם] פעמים רבות, וזה ממתן תורה עד היום אפשר לא נהיה פעמים, שינק' [ה] מן הטריפה לא שביחי' [ה] ושתכף ישחטוה אחר היניקה, או אותו ובנו שנמצא בה צלול לא שביח' [א], ושתכף יבשלוה בלי מליחה<sup>160</sup> לא שביח' [א] אפי' [לן] למים משום

151 שבת קיט ע"ב: 'תניא ר' יוסי ב"ר יהודה אומר: שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו... ומטתו מוצעת... אמר ר' אלעזר: לעולם יסדר אדם שולחנו בע"ש'. באבודרהם מובא בשם בראשית רבה (והעיר המהדיר שם בי לא מצא מובאה זו) שרב שלא אומר שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם, משמע שכך הוא בכל יום ולא רק בשבת. ראיתו מן הפסוק 'כי מלאכיו יצוה לך לשמך בכל דרכיך' (תהלים צא יא).  
152 קידושין לא ע"א: 'אמר ר' יהושע בן לוי: אסור לאדם שיהלך ארבע אמות בקומה זקופה, שנאמר מלא כל הארץ כבודו. רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי ארבע אמות בגילוי ראש. אמר: שכינה למעלה מראשי. וכך פסק ר' יוסף קארו בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן ב, סעיף ו.

153 איוב ו יד.

154 אבות ב א.

155 משלי כה כז; ראו לעיל, הערה 149.

156 עד כאן הובא אצל החיד"א (לעיל, הערה 79). אורח חיים, סימן ג, אות א, מתוך התשובה הזו, שהייתה בידו בכתב יד (עיינו לעיל, מבוא). לאחר ההבאה כתב: 'ועמו הסליחה דהטיח דברים כלפי הקדוש מהרי"ק זצ"ל, וזו אינה צריכה לפנים שדאי קים ליה למהרי"ק שנתבטל מלאומרו, וגם מור"ם בדרכי משה כתב בן. ויש לחלק בין זו ובין הנך דמייתי'.

157 העניין הוא בבהמה כשרה שינקה מבהמה טרפה, שלדעת הרי"ף והרמב"ם, החלב הנמצא בקיבת הכשרה, אפילו אם הוא צלול — מותר, כיוון שחלב המכונס בקיבה נחשב כפירשא (הפרשה) בעלמא. לדעתם של רש"י, רבנו תם, רשב"א והרי"ן, אם החלב צלול הוא אסור. המחלוקת קשורה בגרסאות השונות בסוגיית חולין קיז ע"ב. כמסקנה כתב ר' יוסף קארו ב'בית יוסף': 'ולענין הלכה — כיון שהרי"ף והרמב"ם מסכימים להתיר אפילו בצלול, הכי נקיטין, וכן נהגו'. ענין זה הוא כמובן נדיר מאוד, ועל כן נטען כאן שלא שייך בזה מנהג. עיינו שדי חמד, ניו יורק תשי"ג, כללים מערכת המ"ם, כלל לז, שהאריך לדון אם שייך מנהג בדבר שאינו מצוי. והעיר שם לדברי מהרי"ק ('בית יוסף', בתחילת טור יורה דעה), על דברי האגור בענין שחיטה של נשים. כתב האגור: 'המנהג בכל גלות ישראל שלא ישחטו, ולעולם לא ראיתי נוהג לשחוט'. מהרי"ק העיר על כך: 'ראיית לא ראינו אינה ראייה'. ויש לחלק. ואפשר עוד שדין זה קשור בדין שבסימן פז (ראו להלן), ויש ללמוד זה מזה, ושם אין זה מנהג בדבר נדיר ובלתי מצוי, ועל זה הסתמך מהרי"ק לגבי המנהג.

158 הנדון כאן הוא לעניין בשר בחלב — האם מותר לבשל חלב שנמצא בקיבת בהמה שנשחטה, עם בשר. אף באן הדבר תלוי במחלוקת זו אם חלב צלול שנמצא בקיבה נחשב עדיין לחלב או שהוא פירשא בעלמא. מהרי"ק כתב ב'בית יוסף': 'ולענין הלכה כיון שהרי"ף והרמב"ם מסכימים לדעת אחת, הכי נקיטין דבין קרוש בין צלול פירשא בעלמא הוא, וכן נהגו'. על דין זה אי אפשר להקשות כמו על הדין שבסיפא.

159 כך נראה להגיה; או אפשר שצ"ל: מנהג שייך בדבר...

160 שאז אפשר שהחלב שבקיבה יישאר עדיין צלול, ואם ישהה — זמן המליחה והשפעת המליחה יביאו להקשת החלב.

מאוס' [ה], רק כעור הממשש באפלה, דאי בשלוה, אע"ג [אף על גב] דגם היא לא שכיח' [א] בני"ל, הוא אוסרה קיב' [ה] במליחה, אפילו כשאין בה צלול, אפי' [לן] למ"ד [למאן דאמר] פירש' [א] הי' [א] בסי' [מן] פז.

ואולם גם אנכי ידעתי מה שכתב נימק"י [נימוקי יוסף] ביבמות דף קבס בסופו, וז"ל: דח"ו [דחס ושלום] לא חיישינ' [ל] לת"ח [לתלמיד חכם] שישקר, אלא חיישינ' [ל] כו', וגם בעוונותינו ת"ח [תלמידי חכמים] עלולי' [ל] טעות, שב"כ [שכבר כתב] בן ר"י [ר' יהודה] חסיד<sup>162</sup> שבאלף השישי קם שר בעולם ושמור רובם ומטעה החכמים, בדכתיב ברבם כן חטאו<sup>163</sup> כו', שע"ב [שעל בן] דוד שכן דוד בא רב' [ה] קטיגורי' [ה] <sup>164</sup> כו', אבל ההפך ימצא בכל יום, שמעמידי' [ל] בצלול הקיבות שקונים מן הגוים, דאחיה היא קיבת נבלה שחזקתה שינק' [ה] מבשרה, זיל בתר רובא, וממה נפשך מותר הצלול, שאם אינו פירש הוי חלב שינק' [ה] בחזק' [ת] בשרה.

ובטור א"ח [אורח חיים] סי' [מן] י, כלל ב, כללות שהם ד' קללות, ח"ל: אע"ג דהרא"ש בפ' רש"י, ביוון דרש"י מפרש ולא פסקן, הוי ליה הרמב"ם והרא"ש חד לגבי חד, והלבית' [א] כרמב"ם, דמסתבר טעמיה, ועוד דדברי רב פפא מפרשי שפיר אליבי' [ה] כו', עב"ל [עד באן] לשונ' <sup>165</sup>.

ש"מ [שמע מינה] שכל שמסתייע מרש"י הוי סיוע שאין בו ממש, <sup>166</sup> מחבילות חבילות שאין בהם ממש, דלא חש לקמחי' [ה] <sup>167</sup> ללון בעומק' [ה] של הלכה <sup>168</sup> אליבא דהלכת' [א]. א"ב [אם בן] אכשור דרא, <sup>169</sup> שאנו בכל יום מחברי' [ל] ספרי' [ל], ודבריו שיחה בטלה ח"ו [חס וחלילה], וכל הישיבות שמפלפלים על דברי רש"י, עוסקי' [ל] בדברי' [ל] בטלים. ואנכי נתגדלתי בין הספרדים ולא שמעתי בלתי היום. ואם ימצאו הדברי' [ל] עפ"י [על פי] חכם שרש"י אינו פסקן, <sup>170</sup> לא אמרן אלא על איזה יתור הלשון וצחות ברש"י, שלא נתכוון

161 בדפי הרי"ף, דפוס וילנה, כה ע"א, ההמשך הוא: 'אלא חיישינן שמתוך שנושא ונותן בהלכה כדי לקיים דבריו אומר בדדמי, כסבור שקבל כן מרבו'.

162 לא מצאתי.

163 הושע ד ו.

164 כתובות קיב ע"ב: 'דוד שכן דוד בא קטיגוריה בתלמידי חכמים'.

165 הדין שם מקורו במנחות מ ע"ב, במטיל ציציות לבגד שיש בו כבר ציציות, אם יש בו משום 'תעשה ולא מן העשוי'. לדעת ר' זירא המטיל למוטלת — בשר. והקשו עליו מדין תעשה ולא מן העשוי. ומתוך רבא: 'השתא בבל תוסיף קאי, מעשה לא הוי?'; מתקיף רב פפא: 'ממאי דגברא לאוסופי קא מיכוין, דלמא לבטולי קא מיכוין, ובל תוסיף ליכא, מעשה איכא'. לדעת הרא"ש, וכן הוא לפירוש רש"י, לאחר שקוצץ את הציציות הראשונות, כשרות הציציות האחרונות. לדעת הרמב"ם, אם הייתה כוונתו להוסיף, ולא להחליף את הראשונות באחרונות — פסולות.

166 שבת צג ע"ב: 'מסייע אין בו ממש'.

167 סוכה נד ע"א: 'מאן הא דלא חש לקימחא' (רש"י: 'טוחן ומוציא סובין ואינו חושש, כלומר מרבה דברים שאינם').

168 מגילה ג ע"ב.

169 יבמות לט ע"ב.

170 כדברי מהרי"ק ב'בית יוסף' כתב גם הררבי"ז, שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 33), חלק ג, סימן תקי, חלק ד, סימן קח (ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי [לעיל, הערה 5], כללי רש"י תוספות והרא"ש, סימן ב, ציין לחלק א, סימן קט, ואין שם. אגב סימן קט נשמט בדפוסים החדשים מדפוס ורשה תרמ"ד, מפני הצנזורה!), ועוד אחרונים, ראו יד



לפסוק אלא לאיזו שמיר'ה<sup>171</sup> וכיוצא בזה. אבל שיפרש כל הסוגיי'ה<sup>172</sup> ועיקר'ה<sup>173</sup> דלא כהלכת'א<sup>174</sup>, ואחד מחכמי הדור יצ'ו<sup>175</sup> [ישמרהו צורו וקונו] יאמר שכן מרגלא בפי ספרדי'ם<sup>176</sup>, שרשיי אינו פוסק, ואיני מאמין.

ואיבר'א<sup>177</sup> המעיין שם בתו'ספות<sup>178</sup> יראה שפירוש'ם<sup>179</sup> בסוגיי'ה<sup>180</sup> כפי'רוש<sup>181</sup> רש"י, והם פרשנים ופוסקים.<sup>182</sup> אפי'לו<sup>183</sup> נגד הרי"ף לפעמים נוהגים כתו'ספות<sup>184</sup>, כנ"ל. ואם היה רמב"ם בעצמו מפרש הסוגיי'ה<sup>185</sup> הבתוב'ה<sup>186</sup> [ה] בב"י<sup>187</sup> [בבית יוסף] והיה הרב מכריע ופוסק, החרשתי, אעפ"י [אף על פי] שלעיד<sup>188</sup> [שלעניות דעת] היו כל דבריו תמוהים מאד בעיני כל תלמיד ותיק, כ"ש [כל שכן] בדור יתום יושבי חושך וצלמות, לבדו'ת<sup>189</sup> מלבו פי'רוש<sup>190</sup> הסוגיי'ה<sup>191</sup> לדעת רמב"ם, לברור ולדחות פי'רוש<sup>192</sup> רש"י, התו'ספות<sup>193</sup> והרא"ש<sup>194</sup>, ולפסוק נגדן, נפלא'ת<sup>195</sup> היא בעיני. ואדרב'א<sup>196</sup> הסוגיי'ה<sup>197</sup> אינה מתפרשת אליביה דהרמב"ם רק ברוב דוחקי'ם<sup>198</sup>, הן לשון (המתקי') <המתקיף><sup>199</sup>, הן 'ודלמא'<sup>200</sup>, <sup>201</sup> ב"ש [כל שכן] שמשמע שהתו'ספות<sup>202</sup> לא גרס'ו<sup>203</sup> השרו'ם<sup>204</sup> כו' ע"ש [עייין שם].

ומאין תצא תורה ודין ברור אם לא ממפרש אמיתי. וכל חכם מדור דור שהביא ראי'ה<sup>205</sup> מפי'רוש<sup>206</sup> רש"י הרי משובח. כ"ש [כל שכן] להרא"ש שכתב בפי'רק<sup>207</sup> בהמה המקשה,<sup>208</sup> שרשיי מקובל מגאוני עולם, ר"י ברי' ר' יצחק ב"ר יהודה<sup>209</sup> ור"י [ור' יעקב] בר יקר, ושיש לסמוך על פי'ו<sup>210</sup> להלכה ולמעשה כו' ע"ש [עייין שם]. וגם מה שכתב דהרא"ש הוי יחיד, כבר הוכחתי שהוא כרבים, ואנן לסברה כאצבע לקיר'א<sup>211</sup>.<sup>212</sup> לכן אל תאמינו ואל תבטחו

מלאכי הנזכר לעיל. ר"י חאגיז, שו"ת הלכות קטנות, ונציה תסיד, חלק ב, סימן ק"ח חלק על 'בית יוסף'; וכן ריו"ט ליפמן הלר, דברי חמודות (לחם חמודות) על הרא"ש, הלכות ציצית, מצורף למהדורות תלמוד בבלי, דפוס וילנא, בסוף מסכת מנחות, סימן סא: 'שזו שטוען... דפרשן ניהו ולא פסקן, אין דעתי נוחה בזה כלל, דחס ליה לרש"י שיפרש הסוגיא לפי מה דנראה לו ואע"פ שהוא עצמו אינו סובר שכן הוא אליבא דהלכתא, וכי לא יחוס לחורבא דתיפוק מיניה חלילה, אבל אין ספק שכל פירושו שמפרש הן לפי דעתו ומסקנתו. לגוף העניין מצא שגם הראב"ד פסק כשיטת רש"י, והם שניים נגד הרמב"ם. הביא את דבריו ר' חיים בנבגשתי, שיירי בנה"ג, ליוורנו תיח, כללי הפוסקים, אות יט. בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן י, סעיף ו, פסק מוהרי"ק כרמב"ם, והרמ"א הביא דעת רש"י בשם 'יד שמש' וצ"ח 'וכן עיקר'. עיינו שדי חמד (לעיל, הערה 157). כללי הפוסקים, כלל ח, אות ט; אנציקלופדיה תלמודית (לעיל, הערה 138) עמ' שלו, ציונים 377-381.

171 מדרכי הלימוד של מפרשי רש"י שמפרשים דבריו, מדוע כתב כך מפני שנשמר מאיזו קושיה צפויה, ועל ידי ניסוח דבריו קידם ליישב אותה קושיה. מן הלשונוות שנותרו כן, הביטוי 'כלומר' שרשיי משתמש בו. על ה'שמירות', ראו ד' בויארין, העין הספרדי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 43, 62-63.

172 עיינו יד מלאכי (לעיל, הערה 5), כללי התוספות, אות יד שהביא בשם שיטה מקובצת לכתובות, 'שאין דרך התוספות שלנו תוספות טוך לפסוק הלכה כי אם לפרש שמעתא בדרך שקלא וטריא וכך קבלנו מרבותינו. ראו אנציקלופדיה תלמודית (לעיל, הערה 138), עמ' שלו, ציון 382.

173 'מתקיף רב פפא', מנחות שם.

174 'דלמא לבטולי קא מיכוין', מנחות שם.

175 נראה שצ"ל: השת', היינו שמן דיבור המתחיל של התוספות: 'בבל תוסיף קאי מעשה לא הוי', משמע שלא גרסו בגמרא שם: 'השתא בבל תוסיף קאי מעשה לא הוי', ואם כן מתפרש בניחותא ולא בתמיהה.

176 חולין פרק ד, סימן ז, בעניין צומת הגידין: 'וכאשר פירשנו שמועה זו כן קיבלה רש"י מפי רבותיו גאוני עולם רבינו יצחק סגן ליה מוטר, ורבינו יצחק בר יהודה ורבינו יעקב בר יקר ז"ל'.

177 עירובין ג ע"א: 'אמר רבא: אנן כי אצבעתא בקירא לסברא' (רש"י: 'כשעוה קשה, שאין האצבע יכול ליכנס בתוכה, אלא מדבק מעט').

באלוף,<sup>178</sup> רק בראיות ברורות וכנ"ל, ולפי שכלו ושיקול סברת חביריו בשעת הדחק שצריך לדון או להורות, והמחמיר תע"ב [תבוא עליו ברכה] ומשפט שלום.<sup>179</sup> ומסי' [מן] קד בסופו ז"ל [זה לשונו], על שומע בעונה<sup>180</sup> שלרש"י יש לשתוק, ר"י [ר' יונה] והרא"ש כתבו מחלוקת זו ולא הכריעו, ובסו' [פה] כתב שכתב ר' יונה, ודבר שתלוי בעמודי עולם אין לנו כח להכריע ודעבד כמר כו'. והנה אבות העולם לא יוכלו להכריע והוא הכריע מב' טענות, ח"ל [זה לשונו]: והתו' [ספות] כתב פ' [רק] מי שמתו ונהגו העולם לשתוק ולשמוע וגדול המנהג, וגם הר"ן כת' שדברי רש"י עיקר, וכן הלכה, עכ"ל [עד כאן לשונו]. ואפשר שאם ר"ן היה רואה דברי ר"י [ר' יונה] והרא"ש שלא היה מכריע, וכי הרא"ש לא ראה בתו' [ספות], מנהגי העולם, אלא שלא חשש בפישוט מנהג שאינו מנהג ותיקי' [ן]. ועוד שכתב האגור בסי' [מן] קעט, שהגאוני' [ם] והרוקח פליגי ארש"י, וגם בסוף כתב וחכמי' [ם] אשכנזי' [ם] נוהגי' [ם] שלא לשתוק, כן קבלתי מרבותי, עכ"ל, [עד כאן לשונו]. והרב יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] כתב בעצמו בסי' [מן] רצד,<sup>181</sup> וז"ל [וזה לשונו]: אעפ"י [אף על פי] שהתו' [ספות] כתבו דעמ' [א] דבר כר"ת [כרבנו תם], הרא"ש חולק עליו כמו שכתב רבי' [נו] וכן ראוי לנהוג, עכ"ל [עד כאן לשונו]. הנה שאין כל מנהג כדאי לדחוק' [ת] ולהכריע בין אבות העולם, כ"ש [כל שכן] כשכתבו שאין בנו כח להכריע.

ובסוף סי' [מן] י מתיר בלי ציצית, המינטניש.<sup>182</sup> והמעין בתשוב' [ת] מהר"י קולון בסי' [מן] קמט, שדעתו כדעת הרבה מאחרונים,<sup>183</sup> ולעולם אני צוחתי ככרוכי' [ה] ולית דאשגח.<sup>184</sup>

178 מיכה ז ה.

179 השגה זו מתוך תשובה זו, הובאה בידי החיד"א (לעיל, הערה 79), אורח חיים, סימן י, אות ג, והאריך שם לדון בשאלה אם היה רש"י גם פוסק והאם יש לפסוק ברא"ש.

180 מי שנמצא באמצע תפילת שמונה עשרה בלחש, ושומע שליח ציבור שאומר קדושה, האם עליו לשמוע, ושומע בעונה.

181 לענין מי ששכח הבדלה בחונן הדעת, שלדעת ר' אלחנן (בטור) כל זמן שלא פתח בברכה שאחריה – חחר; ולדעת רבנו תם אפילו פתח בברכה שאחריה – חחר.

182 ר' יוסף קארו ב' בית יוסף': 'מלבושים קצרים... שהם פתוחים מפניהם וגם פתוחים בשני הצדדים קצת ושני צדדים שלצר פנים חותכים ומסירים אותם משם, בענין שנשאר צד האחורים עודף על צד פנים כשיעור פתיחת הצדדים'. ההיתר הוא משום שרוב גופם סתום.

183 כוונת ההשגה כאן אינה ברורה. המהרי"ק מחייב בציצית בגדים שהיו אחרים שהתירום, והעיקר בדבריו שרק אם רוב הבגד סתום אינו חייב בציצית, ואם סתום פחות מכך מתחייב, וכן נראית אף דעת ר' יוסף קארו. עיינו שולחן ערוך, אורח חיים, סימן י, סעיף ז. אמנם דברי המהרי"ק אינם ברורים לגמרי, שכן בחלק מדבריו פירש, שאף אם רובו סתום – חייב. קשה לברר את סוגי הבגדים הנזכרים בדבריו ואף בדברי ר' יוסף קארו ב' בית יוסף'. ממילא לא ברור על מה צווח רבנו יחיאל, ולא השגיחו בו. אלא אם כן דעת רבנו יחיאל כאן היא בקושיית רבי עקיבא איגר בהגהותיו לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן י (מהדורת מכון ירושלים/אור המזרח, ירושלים תשנ"ד), שהקשה מדוע ברוב סתום נפטר מציצית, והלא גם אם כולו פתוח אין הכנפות רק בסוף הבגד, וגם אם רובו סתום אין זה ממעט בכנפות: 'ואני עני בדעת לא זכיתי להבין הדמיון [כוונתו להגה"מ ולמהרי"ק שלמדו מבגד שרובו עור וכנפיו של בגד] דהתם רוב הבגד הוא מין הפטור מציצית, אבל רוב סתום דהבגד כולו ממין חיובו שחייב בציצית, ויש להבגד ד' כנפות מה בכך דרובו סתום, הא גם בפתוח אין למקום של הבגד כנפות רק בסופו וצע"ג. עיינו שולחן ערוך הרש"ז מלאדי, כפר חב"ד תשכ"ז, אורח חיים, סימן י, סעיף טז: 'ואם רובם סתום ה"ז כאילו היה כולה סתום ואין זה נקרא כנף'. ובדבריו מתח יישוב לקושיית הרע"א, ודו"ק.

184 קידושין מד ע"א: 'וצוח ריש לקיש כי כרוכיא... ולית דאשגח ביה'.

ובטור יורה דעה בסי' [מן] סח על ראש אווז שכתב שנתבשל<sup>185</sup> כו' וז"ל [וזה לשונו]:  
 ודברי תלמיד טועה הם בו', עב"ל [עד כאן לשון] המרדכי, א"ב [אם בן] המביא תלמיד בור  
 הוא, וכן לא יעשה, לדחות דברי גדולי עולם בקש אפי' [לו] תינוקות של בית רבן  
 יודעי' [ם].<sup>186</sup> ובבר נ"ט [נתן טעם] לשבח מהר"ר [מורנו הרב רבי] יודא מינץ בסי' [מן] טו.<sup>187</sup>  
 ובוזה אתן קנצי למילין, אף שהפרטו' [ת] שרשמתי רבו כמו רבו, לא אעלה על ספר בעת, רק  
 באתי לעורר לב כל ירא' [ני] השם, והחי יתן אל לבו<sup>188</sup> על כל פרט ופרט בשעת מעשה,  
 כדכת' [ב] רבנו יודא מינץ בענין הלכה כמאן, סי' [מן] טו.<sup>189</sup>  
 סוף דבר קשה לעמוד על העיקר, רק רחמנא לבא בעי,<sup>190</sup> והחכם יתן אל לבו,<sup>191</sup> שנת  
 השג"ה, פ' והגלות לנו<sup>192</sup> ושד"י יבנה לנו בית הבחירה.  
 נאם יחיאל קשטלץ אשכנזי

### ב. תשובה בעניין זכותו של הנידון בבית דין לומר: 'מהיכן דנתוני'\*

תשובה.<sup>193</sup> פשיטא שבדורותינו אין להוציא ממון מהנתבע כל זמן שאומר הורוני מאיזה  
 טעם דנתוני, כדפסק הטור<sup>194</sup> והרא"ש,<sup>195</sup> ב"ש [כל שכן] כשאחד מן הדיינים נותן טעם לפגם

185 מהר"ק הביא שם מן המרדכי: 'מעשה שהיה בראש אווז שנתבשל כשהיה שלם, ולא חתכוהו לשנים, והכשירו רבינו קלונימוס, לפי שלא היה בדמו בזית לאסור'.

186 ברכות ה ע"א: 'הא אפילו תינוקות של בית רבן יודעים אותו'.

187 שו"ת מהר"י מינץ ומהר"ם פרוכה (לעיל, הערה 26), שם, הביא תשובה זו להתיר את האווז משום שאין בראשו כזית דם, ומוסיף שם שאף על פי שחצי שיעור אסור מן התורה, מכל מקום נידון זה, בלאו הדיינים אלו אלא איסור מדרבנן, מפני שהוא מלוח ומבושל, והוסיף עוד: 'וכל הנ"ל נ"ל שהם דברים שנ[ותנים] טעם] לשבח לחוס על ממונם של ישראל, והן הן שסמכוני והבריעוני להקל ולעמוד על קבלתי, ושלוש על ישראל, אמנ'.

188 קהלת ז ב.

189 עיינו לעיל, הערה 26.

190 סנהדרין קו ע"ב: 'הקדוש ב"ה ליבא בעי', אבל ברש"י שם דיבור המתחיל 'רבוא': 'רחמנא לבא בעי'.

191 כנ"ל, הערה 188.

192 היינו פרשת וילך של שנת ש"ג, 'השג"ה' לפרט קטן, וכן אצל החיד"א (ראו לעיל, מבוא). לקראת השנה החדשה, ש"ד, היא 'שד"י', יבנה השם יתברך את בית הבחירה.

\* מתוך ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, ירושלים תש"כ, סימן יח (סובבת על תשובת ר"י קארו, שם, סימן יח ועליה השיב בסימן יט, שם [עד כא ע"ד, ארבע שורות מלמטה. המשך התשובה היא לחכם אחר, וכנראה אל המביט]).

193 לשונו של ר"י קארו בסימן יז (בהצעת השאלה שהשיב עליה בסימן יח), ועליה משיב רבנו יחיאל בתשובה שלפנינו: 'בהיות [בתשובה זו חסרה השאלה, והעתקתיה מתשובת ר' יוסף קארו בסימן יז שלפני כן, שעליה סובבת התשובה שלפנינו] כי בימים הראשונים אשר היו טובים מאלה [קהלת ז י], לא ראינו מי שתבע לביד שדוהו הורוני מהיכן דנתוני [סנהדרין לא ע"ב], ואם במקרה איזה פעם היה נמצא איזה אדם שהיה תובע, שהיו גוערים בו. ועתה אירע מעשה שלמדו לבעל דין לתבע כן מביד חשוב, מומחין לרבים, וממונים לשפוט את העיר, עיר גדולה לאלהים, לאמנ' [שיכתבו בטעמים וראיות מאיזה טעם דנוהו, ונמצא מי שהחזיק בידו [הכוונה לר' משה מטראני. עיינו בשו"ת המביט, חלק ג, ונציה שפיט, סימן כה] לומר שהדין עמו, ולכן הוצרכו על הדבר להשיב'.

194 חושן משפט, סימן יד, ד.

195 סנהדרין פרק ג, סימן מ.

בפסק חבירו, כ"ש [כל שבן] עכשיו שיש לחוש לבתי דינים מקולקלים בהרבה ענייני'ם]. במו שפסקו בתראי דבתראי: ריב"ש, ובעל תרומת הדשן<sup>196</sup> וחביריו. וז"ל [וזה לשון] ריב"ש סימן שע"א: משרבו זחוחי הלב בו' עד וגם בשרידים גברה החנופה כו' וכן הוא שבעונותינו כמעט כלינו בארץ בתגבורת חנופה וניצוח או שכחה וטעות, וידוע לכל משכיל שיותר ויותר מהשוחד מעור עיני פקחים, הנצחון והחנופה, כדבתב הרא"ש בפרק זה בורר<sup>197</sup> וז"ל [וזה לשון]: האוהב והשונא בו' ודסני לא חזו ליה זכות כי ענין זכות והחובה מבלבלין באדם בלא ביוון רשע, עב"ל [עד כאן לשון], ובין שבאלה אדם חוטא ולא לו בכונה, צריך ריחוק וסייג טפי, ובל יאמר זיכיתי לבי<sup>198</sup> וגו' מפני ההדיוטות. ובבר נודע שעל זה זעקו רבים על מיטב הארץ בק"ק [בקהלות קדושות] רבות והשתיקה יפה, שאם אמרתי אספרה כמו<sup>199</sup> וגו', וגם בעל תרומת הדשן בכתביו סי' [מן] רנ"ה חושש טובא על בתי דינים מקולקלים ולא רצה להסכים על דין אמת בנידוי בדיעבד מפני קלקול בתי דינים, וז"ל [וזה לשון]: ואמת גם לדידי קשה להרגיל מחמת תקלת הדור מחמת דיינים המקולקלים הנסמכים רבים והיודעים מועטים, וכן בהרי"ק שרש קסג, כתב גדול<sup>200</sup> שבעבור חשש קלקול ב"ד [בית דין] משתנין כמה דינים, ולא פסקינן בדורותינו לקנוס ליטרא דדהבא למזלול ת"ח [תלמיד חכם] והאריך הראיות שאין ת"ח [תלמיד חכם] שידוע אפילו מסכת כלה בו', ולבסוף כתב, וז"ל [וזה לשון]: וכתב הרמב"ם בפ' [רק] כ"ד משופטים<sup>201</sup> משרבו בתי דינים שאינם הגונים במעשיהם ואינם חכמים כראוי בו' עד וכן בשאר בתי דינים לא ידין הדיין בסמיכות דעתו ולא בדיעתו כדי שלא יאמר כל הדיוט בו', עב"ל [עד כאן לשון] ר"מ [רמב"ם] בו' עד אלמא דחיישינן לקלקול ב"ד [בית דין] ונשתנה הדין בו' עד דאנו רואים בעינינו בנתעוותו הדיינים ונתקלקל המשפט, עב"ל [עד כאן לשון].

וזכורני מהגאון במוה"ר אליא מזרחי אמר בח"ב<sup>202</sup> על שאמר סברא זו היא, ואמר אין לומר סברא היא אלא מי שמעולה מסברות התלמוד והתוס' [פות], מכל הנזכר לעיל הנוסף אל פסקי החכמים השלמים כמו הרא"ש [הרב רבי אברהם שלום] וכמו הרמ"ט [הרב רבי משה טראני] יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] שאין להוציא ממון מיד הנתבע הצועק הדיעוני מאיזה טעם דנתוני, כ"ש [כל שבן] דאין עליו דין נידוי.

וגדולה מזו כתב הרד"ך [הרב רבי דוד כהן] בבית כ"ו, שכל הנתלה בגברא רבא אפי' [לו] בטעות אין הנדוי נדוי, כל שכן פסקי' [ם] וראיות, וז"ל [וזה לשון] בסוף הבית:

- 196 תרומת הדשן, ונציה רע"ט, חלק פסקים וכתבים, סימן רנה.  
 197 פרק ג, סימן כג: 'ודסני ליה לא חזי ליה זכותא כי ענין הזכות והחובה מבצבצא באדם בלא ביוון רשע'.  
 198 תהלים עג טו.  
 199 משלי כ ט.  
 200 שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 102), סימן קסג. כפי שנאמר כאן אין זו תשובת מהרי"ק, וה' גדול אחד' הוא מהרי"ק וייל (לעיל, הערה 44): וראו על כך, לעיל, הערה 103.  
 201 הלכות סנהדרין כד, ב.  
 202 כנראה רומז לשו"ת מים עמוקים; אך לא מצאתי.  
 203 שו"ת הרד"ך, סימן כב, דיבור המתחיל 'וכן נראה': 'כי אף אם לא היה לי שום ראיה נראה לי שהסברא נותנת כשהאדם טועה שראוי לנדונו (וטעם) [וטעה] מצד שאדם גדול כמו כ"ת הורה לעשות כן שאין עליו משפט נדוי'.

כשארם טועה שראוי לנדותו וטעה מצד שאדם גדול כמו ב"ת [כבוד תורתו] הורה לעשות כן שאין עליו משפט נדוי.

האמנם זה ימים מספר שראיתי מהחכמים השלמים<sup>204</sup> יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] פסקו בראיותם יכול לומר הנידון הודיעוני מאיזה טעם דנתוני, ודחיתי השעה, ואחרי האמת והשלום הסכמתי עמם רק בראיות הנזכרים לעיל, ועתה עלה אריא דבי עילאה [ר' יוסף קארן] לשום ארצם שממה,<sup>205</sup> ואשתומם כשעה חדא<sup>206</sup> כאשר ישתוממו רבים. וז"ל [וזה לשון] הרב<sup>207</sup> יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו]: וכבר נתבאר שלדעת התוספות ור"ת [ורבנו תם] ורש"י ורבינו מאיר והמרדכי והראב"ד והר"י והרמב"ן והרשב"א והר"ן וסמ"ג [ספר מצוות גדול] וא"ז [ואור זרוע] והרמב"ם, כל שלא נתעצמו אין בותבין ונותנין לו, ואדרבא אם תבע כתבו ותנו לי מאיזה טעם דנתוני משמתינן ליה.

אמרתי עמהם חלקי והנהרסות אנכי אבנה<sup>208</sup> ולאדם לא אבנה<sup>209</sup> בסיעתא דשמיא ונימא שהרמב"ם<sup>210</sup> וממנו נשמע להרי"ף<sup>211</sup> דסברי יכול לומר הודיעוני מאיזה טעם דנתוני, רק בשירא(ה)<sup>212</sup> שמא יטעה הדין או שמא טעה, ולא לחושבו למטה משפט, ודלא כר"ת [ברבנו תם] וכפירושו בסוגיין דפ' [רק] זה בורר,<sup>213</sup> ואין צריך לומר הרא"ש<sup>214</sup> והטור<sup>215</sup> דבתראי נינהו, והלכתא בבתראי, ואפילו במקום רבים,<sup>216</sup> וכן הטור<sup>217</sup> והתוס' [פות]<sup>218</sup> ומהר"ם<sup>219</sup> (והגמרא) [והג"מ]<sup>220</sup> והמרדכי<sup>221</sup> ולפחות ספוקי מספקא להו ואין להוציא ממון מס' [פק] ולא להוציא הגמרא מפשטא, ואין זכרון לרש"י הנ"ל [הנזכר לעיל].

וזה החלי, בבר הקדמתי קונדרים הראיות<sup>222</sup> התשו' [בות] קדמוניות שיש לפסוק בבתראי לעולם, זולת מקומות ידועים, ועל כלם כהרא"ש שכן כתבו חכמי אשכנז<sup>223</sup> כהרא"ש

204 הנזכרים לעיל ר' אברהם שלום ור' משה מטראני.

205 ירמיהו י בב: 'לשום ערי יהודה שממה'.

206 דניאל ד טז.

207 מהר"י קארן.

208 עזרא לו לו: 'בניתי הנהרסות'.

209 איוב לב כא.

210 משנה תורה, הלכות סנהדרין ו, ו.

211 סנהדרין, סוף ג.

212 נראה שצ"ל: כשירא.

213 לא הובא בתוספות בסוגיית סנהדרין לא ע"ב, דיבור המתחיל 'ואם', והובא בתוספות בבא מציעא סט ע"ב דיבור המתחיל 'כי האי'. כמו כן הובא אצל: רא"ש סנהדרין ג, מ; בבא מציעא ה מה; בר"ן על הרי"ף, סוף ג, דיבור המתחיל 'בותבין'. ראו להלן.

214 סנהדרין פרק ג, סימן מ.

215 חושן משפט, סימן יד, אות ד.

216 ראו לעיל, הערה 6.

217 ראו לעיל, הערה 194.

218 לעיל, ליד הערה 207.

219 שו"ת מהר"ם (לעיל, הערה 5), סימן תקכג-תקכד, תשמא.

220 כך נראה לתקן, וראו להלן. הגהות מיימוניות, הלכות סנהדרין ו, אות ו.

221 סנהדרין, פרק ג, סימן תשח.

222 ללא ספק כוונתו לתשובה דלעיל סימן א.

223 שו"ת מהר"י וייל (לעיל, הערה 44), סימן ע, קבט.

נהגין ברוב דובתי, שהוא בחרא, ונימוקו עמו. וגדולה מזו בתב במוהר"ר לוי' חביב זלה"ה [זכרנו לחיי העולם הבא] בדאיתא בבית יוסף דף קמ"ו סי' [מן] רט"ו שבספר קבלו להרא"ש לרבן, ובמקום שיש חכם שהוא רבן, חייבים לנהוג במוותו, ואפילו במקום רבים.<sup>224</sup> וראיתי תשובת הרשב"א [חלק א] סי' [מן] (קנ"ג) [רנ"ג] ע"ש. ואפילו אם שלש אלה לא היו בו, רבן, ובתראה, ונימוקו עמו, מי חכם שבעבור כבוד עצמו ימעט כבוד הרא"ש ובנו. ובל יאמר הואיל דנפק מפומא דגברא רבה<sup>225</sup> אעשה לפנים משורת הדין,<sup>226</sup> וזה נהנה וזה לא חסר,<sup>227</sup> ומי יודע אולי טעיתי, אינני גדול מרב הונא דהכניף עשרה כו',<sup>228</sup> כבוד חכמים חקור דבר.<sup>229</sup> ואם תאמר אדרבא קלון חכמים ינחלו,<sup>230</sup> משמתינן ליה, חס ושלום לא תהא כזאת בישראל, דוקא המתלונן בלגלוג בדכתב בהדיא נמקי יוסף פרק הרבית,<sup>231</sup> אבל האומר בענוה שמא טעיתם שאינו מלגלג ולא חושדו לרשע למטה משפט, כמו שדקדק הרמב"ם בלשונו הצח, חס ושלום דמשמתינן ליה, כדלקמן. תדע שלא נמנה בכלל ב"ד דברים שמנדין,<sup>232</sup> להאומר הודיעונו מאיזה טעם דנתוני, אבל המלגלג הוא בכלל הכ"ד דברים.<sup>233</sup> וז"ל [תה לשון] הרמב"ם פ"ו מהלכות סנהדרין [הלכה ו]: שנים שנתעצמו בדין אחד אומר נדון כאן ואחר אומר נעלה לב"ד [לבית דין] הגדול שמא יטעו אלו הדיינים. והשתא קשיא טובא על לשונו, בשלמא דנקט שנתעצמו ניחא שהוא לשון הגמרא, ורב רבו הרי"ף, ואין שייך לומר כופין רק על לשון התורף שנתעצמו, אבל לב"ד [לבית דין] הגדול למה שינה שאין בבל הסוגי' [ה] בגמ' [רא], ובהרי"ף נזכר ב"ד [בית דין] הגדול רק בסוף הרי"ף.

ועוד מה לו לפרש לומר שמא יטעו, אלא בורח מדיוקו של ר"ת [רבנו תם], ומרגיש קושיתו, למה קבעה באן התלמוד. ועל רבינו תם קשה, ולדידיה מי ניחא למה קבעה באן ואם הוצרך כו'. ולפי שמדבר מהירא ורך הלבב ולא בסרבן ומלגלג רק אומר שמא יטעו, בענות צדק רודף, וראיה שאומר לב"ד [לבית דין] הגדול, דהיינו מקום הועד במתכר בגמ' [רא] לפירוש הרמב"ם ששם הבל צדק, ולכן פירש שמא יטעה כלומר שאינו מלגלג וחושד, אבל הבליעל לא צדק צדק ירדוף. והשתא אתי שפיר ואם אמר הודיעוני, למה קבע התלמוד באן, כלומר אם נשמר בדעתו שעדיין ירא שמא טעו, כיון שהוא ירא כותבים ונותנים לו, למה לא יכתבו, כיון שאינו מן המלגלים, רק מבקש תועלתו ואולי ימצא.

224 לעיל, הערה 40.

225 סנהדרין עב ע"א.

226 ברכות ז ע"א.

227 בבא קמא כ ע"א.

228 סנהדרין ז ע"ב.

229 משלי כה ב.

230 שם, ג לה: 'כבוד חכמים ינהלו'.

231 בבא מציעא ה (איזהו נשך); בדפי הרי"ף, מ ע"ב, דיבור המתחיל 'הנהו תרי כותאי'.

232 רמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, ו יד (על פי הירושלמי, מועד קטן ג א, פא ע"ב. עיינו ברכות יט ע"א).

233 עיינו שם, וכוונתו אולי למבזה את החכם, למבזה שליח בית דין, למי שקבעו לו זמן לבית דין ולא בא ולמי שאינו מקבל עליו את הדין.



והשתא אתי שפיר ואם הוצרך כו', כלומר ואם אמת שאינם יודעים הדין כמו שהיה ירא בותבין ושולחין, אבל מפני יראתו לבד בתחילת דין כנ"ל אין כותבין ושולחין. וג' מחלוקיות בפני' [רוש] הסוגיא בדבר, לרש"י<sup>234</sup> התובע בליעל, והנתבע רוצה ללכת לוועד כדי שיתבייש התובע כדפי' התוקף כו' ומתעצמים, שהאחד רוצה בוועד כדי שיתבייש כופין כו', ואם אמר הודיעונו מהיכן דנתוני ואלך לוועד אולי יתבייש כותבין ונותנין, וב"ש [וכל שכן] אם אומר שמא טעו דשכיחא, והו"ל [והוה ליה] זה נהנה וזה לא חסר, דכופין על מידת סדום,<sup>235</sup> בדלעיל רב הונא מכניף עשרה גברי,<sup>236</sup> וכמה פעמים אמרו ליה לרב ר"ב [רב כהנא] ור"א [ורב אסי] הכי דינא ושתיק רב<sup>237</sup> ש"מ [שמע מינה] דטעות שכיחא, ותלמיד ותיק על פניו יוכיח.

ולהרמב"ם התובע והנתבע צדיקים, רק יש לו ספק בעלמא שמא טעו ודורש טובה לעצמו וזה נהנה וזה לא חסר כנ"ל.

אבל לר"ת [לרבנו תם] מה שכותבין ונותנין הוא לתועלת ובבוד הדיין, שיהא נקי מטענת הנתבע שיש רגלים לטעותו, בדפי' [רוש] בהגה"ה בהרא"ש סוף פ' [רק] זה בורר [סימן מ], והיה כוונת התוס' [פות] לר"ת [לרבנו תם], ובכל זה אין דוחק, ואפילו היה דוחק יש לדחות. ולפי' [רוש] התלמוד ורי"ף והרמב"ם, כדי שיבואו כמשמען, דכותבין ונותנין לכל שואל. דאי ס"ל [סבירא ליה] כר"ת [כרבנו תם] היה להם לפרש בדרך הפוסקים, גם כדי שלא יחלוקו על הרא"ש שהוא בתראה ויודע טפי מינן דעת הרי"ף והרמב"ם והתוס' [פות]. ומדעת הרמב"ם ופירושו נשמע דעת רבו הרי"ף, ומהנ"ל [ומהנזכר לעיל] ש"מ [שמע מינה] שמדעת שלשה עמודים שהבית נשען עליהם סברי שצריך להודיע מאיזה טעם דנוהו. והשתא בסיעתא דשמיא נוכיח שהרמב"ם והמרדכי והלכות גדולות<sup>238</sup> סברי להו כהרא"ש, דהיינו דעת התוס' [פות] ממש, ורש"י לא הזכיר בזה הנוסח' [ה] מוטעית במרדכי

234 סנהדרין לא ע"ב.

235 בבא בתרא יב ע"ב.

236 סנהדרין ז ע"ב.

237 בבא מציעא צז ע"א; וכן (בלא דינא הכי) ביצה לז ע"ב; סוכה יא ע"א; בבא בתרא סב ע"א. ויש גם כעין זה, בבא בתרא נא א: 'אמרו ליה רב כהנא ורב אסי לרב הדר ביה מר משמעתיה'. עיינו בבא מציעא סט ב: 'א"ר ששת מ"ס שתיק רב, לא שמיעא הא דתניא' וכו'. ונחלקו הראשונים והאחרונים האם השתיקה הייתה הודאה, או מפני שלא ראה צורך להשיב. הרי"ף לביצה לז ע"ב פסק כרב, ופירשוהו הרמב"ן במלחמות, והר"ן שם שהוא מפני שלדעתו לא חש להשיב, וכן רבי זרחיה הלוי (ספר המאור, במהדורות התלמוד עם הרי"ף, רפוס וילנא, לסוכה ז ע"א; אך בספר המאור לביצה לז ע"ב דעתו שרב הודה! והעיר על זה הרמב"ן, בספר מלחמות ה', שם), וכן דעת רבנו תם, ספר הישר, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, לבבא בתרא סב ע"ב; והד"ש משאנץ, בפירושו למשנה, מסכת בכורים במהדורת התלמוד וילנא, פ"א מ"ד. אבל לדעת התוספות בבא בתרא סב ב דיבור המתחיל 'ומודה'; פסקי הרא"ש. במהדורת התלמוד וילנא, בבא בתרא פרק ד סימן ב; הריטב"א, חידושים למסכת ראש השנה טו ע"ב, שרב הודה. לדעת הרמב"ן, חידושי הרמב"ן, ירושלים תרפ"ח, מסכת סוכה ז ע"א ובחידושי הרמב"ן, ירושלים תרפ"ח, מסכת בבא בתרא סב ע"ב, הדבר בספק. עיינו ר' ישועה ב"ר יוסף, הליכות עולם, ירושלים תש"ך, שער ג, פרק ב; ר' יאיר בברך, שו"ת חוות יאיר, ניו יורק תשי"ח, סימן קנב; ר' צבי אשכנזי, שו"ת חכם צבי, לעמברג תר"ס, סימן קכד; בל מה שציין רשיב סופר, דברי סופרים, ירושלים תשכ"א, סח ע"ב, סימן רא.

238 לא מצאתי בספר הלכות גדולות. אפשר שהציון כאן הוא על פי המובא במרדכי (סנהדרין, פרק ג, סימן תשט), אך שם הובאו דברי רבנו תם בשם הלכות גדולות על פרט אחר, אם גם מלווה יכול לבקש ללכת לבית דין גדול.

בדפוס הראשון מקושטאנטינא,<sup>239</sup> והגמ' [רא] תוכיח שאין זכר מרש"י. וגם מוהר"ם לא הביא דברי ר"ת רק המרדכי הביאו, וזה יש להוכיח (מהגמ') [מהגהות מיימוניות], שמהר"ם לא כתב מרבינו תם,<sup>240</sup> וז"ל [וזה לשונו] (הגמ') [הגמ'] פ' [רק] הנז"ל [הנזכר לעיל]: וכתב מורי שיחיה שאין זמן כו' עד ופי' [רש] רבינו תם עד ומיהו כתב מורי כו'. ואם פי' [רש] ר"ת [רבנו תם] היו דברי מהר"ם איך חוזר ואומר וכת' [ב] מורי ע"ש [עיין שם] וק"ל [וקל להבין]. אלא אדרבא כתב ושדו ביה נרגא בלומר שאין ממש בדברי ר"ת [רבנו תם] ואפי' [לן] את"ל [אם תמצי לומר] שהנז"ל [שהנזכר לעיל] שהם דברי מוהר"ם במ"ש הרב [ר' יוסף קארו] יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] הכל הולך אחר החתום וסוף ומסקנת התוס' [פות] והלכות גדולות והמרדכי והרא"ש והרמזים<sup>241</sup> שכולם עולים בקנה אחד ובסגנון אחד וכוונת א' [חת]. רק זה מבאר יותר וזה מעט מזער. וכן התוס' [פות] בפ' [רק] הרבי' [ת] כתבו דחוי א' ובפ' [רק] זה בורר כתבו אחר. ואפשר הא' ממהדורה שניה והאחר ממהדורה שלישית. והספר מצות גדול אפשר לא ראה רק מהדורה קמא מהתו' [ספות] או הן הגהות מגליוני התוס' [פות] או מהאחרונים, אבל הכל כוונה א' למעיין. ומה שכתב הסמ"ג [ספר מצוות גדול]<sup>242</sup> בשם ר"י מסתמ' [א] טעות סופר, ורצה לומר ר"ת [רבנו תם] דהוא מריה דשמעתא.

ועוד נראה דבנ"ד [רבנדון דידן] אפי' [לן] ר"ת [רבנו תם] מודה ביון שהדיין הא' הוא בעזרת התובע, ולא שב מדיעתו, ודיין אחר מחמשה שחזר בו בעבור ששלשה דיינין בנגדו ולא שב מדיעתו שכן חתם שמה. ועוד י"ל [יש לומר] שאם היה רואה ר"ת [רבנו תם] היש מפרשים היה מודה להם, וב"ש [וכל שכן] שהיה להרמב"ם. ולפי' [רוש] הנמקי' [הנמוקי יוסף] כתב שהראב"ד בר"ת [כרבנו תם] וכן כתבו המפרשים, ובפ' [רק] הרבית כתב וכ"כ [וכן כתבו] הראשונים, מסתמא רוצה לומר תחילה התוס' [פות] והסמ"ג [ספר מצוות גדול] והוסיף שם הרשב"א והרב רבינו משה והרב רבינו נסים, לא דסברי כר"ת [כרבנו תם] רק בענין שאין צריך לפי' [רש] הטעם לב"ד הגדול, ובודאי ששם נודע הכל בבירור, ובזה דוקא הוזכר הרמב"ן שם, והוא דבר פשוט לע"ע [לעיין עליו] כשאומר בפי' [רוש] רוצה ללכת לב"ד [לבית דין] הגדול שיודעים ובקיאים לבל בלי כתיבתם.

ועתה בעונותינו, אין ב"ד [בית דין] הגדול שידעו אם לא יכתבו בפי' [רוש], שרבו הדעות והתשובות אין מספר כנז"ל [כנזכר לעיל]. ועוד י"ל שר"ת [יש לומר שרבנו תם] מודה להרמב"ם שאם שואל בענוה שמא טעיתם שכותבין לו, אבל אם חושד א"צ [אין צריך] לתת לו רק רגלים לטעותו כנז"ל [כנזכר לעיל]. נמצא שר"ת [רבנו תם] וסמ"ג [ספר מצוות גדול] והראב"ד ונמקי' [ונימוקי יוסף] ור"י [ורבי יוסף] סברין שא"צ [שאין צריך] לכתוב בשהושדים ור"י' [ורבי יוסף] והרמב"ם והרא"ש והרמזים ומסקנ' [ת] התוס' [פות] (והגמ') [והגהות מיימוניות] והמרדכי אינם מחלקים ותו לא מידי.

ועכשיו שאין לנו ב"ד [בית דין] הגדול מי שאומ' [ר] עכשיו הודיעוני מאיזה טעם דנתוני

239 המרדכי נדפס יחד עם הרי"ף, דפוס קושטא רס"ט.

240 אבל בשו"ת מהר"ם [לעיל, הערה 5], סימן תקכד, תשמא) מובאים דברי רבנו תם.

241 הוא קיצור פסקי הרא"ש, פרק ג, סימן ל"ט. ויש שקראו לו רמזי קצור פסקי הרא"ש, או ספר הרמזים, ראו: שו"ת התשב"ץ (לעיל, הערה 33), חלק ג, סימן פו; הקדמת התלמוד דפוס פרנקפורט תס"ט, סימן בו; י' בן יעקב, אוצר הספרים, וילנא תרל"ז-תר"ם, ערך ק 512.

242 עשין צו.

אין דעתו רק להראות לחכמים ולתלמידים ותיקין בנז"ל [כנזכר לעיל] מרב בהנא ורב אשי שהשתיקו לרב בנז"ל [כנזכר לעיל] ולא ללכת לוועד, וכן צריך להודיעו הטעם, והראייה ברורה מהגט (מצידון) [מצידון] שנמצא פה תשובה מגדול הדור<sup>243</sup> להתיר האשה מיד, ובל תלמיד ותיק שראה ראייתו יודע שהיא שגגה שיצאה מלפני השליט, וכן לא עשו עתה מעשה על פיו, ואם היה כותב בקצרה והיתה בלי ראייה היה נעשה מעשה שנית על פיו כאמור אין בודקין מן המזבח ולמעלה.<sup>244</sup>

ולפי דברינו הנז"ל [הנזכרים לעיל] אין צריך לומר דברי הנמקי [הנימוקי יוסף] דברי קבלה כדכתב הח' [כס] השלם כמוהר"י כהן י"ה [ישמרהו ה'] שהרי לא נאמר רק על הגאונים,<sup>245</sup> וגם אין צריך לדרוש סמוכים<sup>246</sup> בסוף זה בורר, כדכתב החכם הנז"ל [הנזכר לעיל] כדהשיב הרמב"ם בהלכות מזוזה,<sup>247</sup> וז"ל [וזה לשונו]: וכי דרשיתו סמוכים בתלמוד, ע"ש [עיינן שם] במגדל עוז, וא"צ [ואין צריך] למסכוני נפשין על ר"ת [רבנו תם] ולהוציא הרי"ף והרמב"ם מפשט, דלפירוש ר"ת [רבנו תם] ק"ק [קצת קשה] שהגמ' [רא] אינה מחלקת בין כופין לאין כופין, ולפי [רוש] הרא"ש שהוא בתראה הכל אתי שפיר, ואפילו היה צריך למסכוני נפשין, על בתראי יש למסכוני ולא על קמאי.

ועוד ראייה שיוכל לומר הודיעוני מאיזה טעם דנתוני, מב"ד [מבית דין] גדול לב"ד [לבית דין] קטן ממנו, מרב<sup>248</sup> פ' [רק] יש נוחלין<sup>249</sup> דאמר לרב פפא ולרב הונא כי אתי פסקא דדינא דידי (אדידיבו) [לדידיבו] וחזיתו ביה פירבא מיקרע בו' והדרנא ביה בו' לא תקרעוניה, ש"מ [שמע מינה] שהתלמיד מחזיר לרב מדינו, ואם הנתבע שאומר הודיעוני מהיכן דנתוני חייב שמתא, א"כ [ואם כן] ב"ש [כל שכן] הקורע פסק לרבו, ומה צ"ל [צריך לומר] לא תקרעוניה, וא"כ [ואם כן] ש"מ [שמע מינה] שב"ד [שבית דין] קטן ממנו יכול להוכיח לב"ד [לבית דין] הגדול שטעו, רק שלא ישאל כמלגלג כך נ"ל [נראה לי].

ומהגמ' [ומהגהות מיימוניות] יש להוכיח בהדיא שהרמב"ם לא ס"ל [סבירא ליה] בר"ת [ברבנו תם], שלא כתבו במנהגם וכר"פ [וכרב פפא] הכא נמי היה להם לכתוב בופין כו' ואם אמר הודיעוני מאיזה טעם דנתוני דוקא כופין ונראה ר"ת [רבנו תם], אלא ש"מ [שמע מינה] דפליגי לר"ת [לרבנו תם], שר"ת [שרבנו תם] מדבר בחושד לזיף ולזה מדבר מתועלת הנתבע, וכן יש להוכיח שהרמב"ם לא ס"ל [סבירא לו] בר"ת [כרבנו תם], מדכתב אפילו

243 יש ששיערו שהכוונה היא לתשובה שבשר"ת 'בית יוסף', ירושלים תש"ך, דיני גיטין וגירושין סימן ז. ראו מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' עד, אבל פרט למשותף בין העניינים שמדובר בצידוק, אין דמיון בשאר הפרטים; קשה לחשוב שקרא לר' שבתי שיבא 'גדול הדור'. שם העיר חכם על פסקו של ר' שבתי שהוא בטעות ומוהרי"ק מסכים עמו ומשבחו. הדוגמה שלפנינו מצביעה על טעות של גדול הדור בתשובה שכתב, שנתגלתה רק בזכות הנימוקים שפורשו בה.

244 קידושין עו ע"ב. עיינו גם פסחים ג ע"ב.

245 ראו על כך לעיל, הערה 33.

246 הכותה כנראה לכך שצירפו את הדין של הזכות לבקש 'הדוני מהיכן דנתוני' עם הזכות לבקש דין בבית דין גדול, ששניהם סמוכים בסוגיה שם, בסנהדרין.

247 תשובת רמב"ם בעניין הצורך בדלתות כדי להתחייב במזחה, משנה תורה, הלכות מזחה ו, א ה. התשובה נעתקה בתוך ר' יוסף קארו, כסף משנה, שם (ה"א) והושמטה בדפוסים האחרונים מן ר' שם טוב בר' אברהם, מגדול עז, שם, והיא בשר"ת הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשכ"א, סימן שלה.

248 לפנינו שם: רבא.

249 בבא בתרא קל ע"א.

בזמן מרובה יכול לומר הודיעוני מאיזה טעם דנתוני, אם בן שמע מינה אפילו שבתחילה לא היה בדעתו שטעו, רק אחר זמן, ולזה רגלים לדבר לטעותו, יכול לומר מאיזה טעם דנתני.

ועל מה שכתב הרב י"ה [ישמרהו ה']<sup>250</sup> שב"ד [שבית דין] מצפת הוי בב"ד [בבית דין] גדול שאין כמוהו, ואין שייך לומר הודיעוני מאיזה טעם דנתוני, שלמי יוכל להראות, אמינא אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר, כאמור [אם אומר] יש חילול ה' אע"פ [אף על פי] שבבר מפורסם, ואם לא אומר, בבר רבו זחוחי הלב וכל א' [חד] יאמר אני ואפסי עוד, אין צריך לומר מאיזה טעם דנתוני, ונמצאו הבתי דינים מקולקלין ויוציאו מעות וגם ינדרו למי שאין ראוי. על בן האדם צריך להתחיל בשבח ולסיים בגנות<sup>251</sup> בעונותינו, והוא שלפי מה שכתבו ז"ל בשלהי פ' [רק] זה בורר<sup>252</sup> שב"ד [שבית דין] הגדול הוא גדול הדור עכשיו רבי מתתיה ברומיים, כלומר שכ"ע [שבוליה עלמא] מודו שהוא הגדול אע"פ [אף על פי] שהוא עכשיו ברומי, אמנם עליהם נאמר עם בו' אבל מה נעשה שמרוע סדר וחילול ה' הם בפי הבריות כקטני ארץ אף ע"פ [על פי] שהם החכמים המוחכמים.<sup>253</sup>

ואם דין ב"ד [בית דין] הגדול יש להם, א"ב [אם בן] הקהלות הקדושות עברו בבל תשחית, שכתב ספר מצוות קטן סימן קע"ג בלא תשחית, וז"ל: החזקנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפילו שזה פרוטה. ובוזה הלילה פזרו הק"ק [הקהילות הקדושות] יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] שלשים דוקאטי לעשווי [כפייה לעשות], ובאמת העדה כלם קדושים כאמור, בל החכמים או רובם לומר זו אסורה לך שודאי יגרש בלא אויבינו פלילים, ואם ב"ד [בית דין] הגדול הם איה כבודם ומוראם שלא הביאו לעזרת ה' יד החכמים החזקים לנדרותו ולהחרימו או לחתום עליו מדורות על ההוא גברא כמו שכתבו על ק"ק [קהל קודש] פלונית. ועוד וכי ראוי שב"ד [שבית דין] הגדול ימנו לשוחט פ' [פלוני] לשחוט לכל הק"ק [הקהל קודש] י"ה [ישמרם ה'], וזקנים ויושבים בישיבה ששם מסוף העולם ועד סופו יכריזו על הבשר ההוא שלא לאוכלה. וכי יש חילול ה' שלא תתגודדו<sup>254</sup> גדול מזה, או בפ' [סוק] מידנו לא שפכו,<sup>255</sup> צעקו חוצה ידיכם שפכו דם החלל הי"ד [השם ייקום דמו], וביוצא בזה דרשו חכמים שלמים באזני הק"ק [הקהל הקדוש] יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] ביום נפילת הבית בפרשת אתם המיתם את עם ה'<sup>256</sup> והאריכות בזה פוגם ונפגם אם אמרתי אספרה כמו<sup>257</sup> בו'.

ועל מה שכתב הרב יצ"ו [ישמרו צורו וקונם] שהכל מריצים שאלותיהם, זהו גזרת

250 מהר"י קארו.

251 על פי פסחים י ד: מתחיל בגנות ומסיים בשבח.

252 סנהדרין לא ע"ב, אבל שם אינו, והכוונה כנראה לדף לב ע"ב ששם נמנו בתי דין מיוחדים של חכמים גדולים: אחר ר' אליעזר ללוד, אחר ריב"ז לברור חיל, אחר ר' יהושע לפקיעין, אחר רבן גמליאל ליבנה, אחר ר"ע לבני ברק, אחר ר' מתיא לרומי וכו'. ר' יחיאל ציין זאת על פי המרדכי, פרק ג, סימן תשט, וקרוי לזה ברא"ש שם מא, והם מדברי התוספות בשם ר"י.

253 משלי ל כד: 'ארבעה המה קטני ארץ והם חכמים מחוכמים'.

254 דברים יד א.

255 דברים כא ו.

256 במדבר יז ו.

257 תהלים עג טו.

הכתוב, ונעו מים עד ים,<sup>258</sup> ובדי לאפשרי [נראה לי שצריך להיות: לאפושין] גברי ונגד מתגריהם בשפלינו זיביר לנו<sup>259</sup> ובשמש מ'ו גברא בורסיא כי חדא ה' דמילה, ברם ב'ד [בית דין] של החכם השלם הרב במוהר'י פיסו ז'ל ומושב זקניו<sup>260</sup> היה בב'ד [בית דין] הגדול, ומשעת בטלו השקדנים<sup>261</sup> נוהג כסאו ברמים כמלך בגדוד<sup>262</sup> באהבה ואחוה ואל תבא רעה בו חורק מרה בתלמידים ושופך בח על רשעים<sup>263</sup> ושחל יצורם ומעז יצא מתוק<sup>264</sup> מדבש ונופת צופים.<sup>265</sup> אכן עתה בעוונותינו גלה כבוד מישראל<sup>266</sup> ורבה קטיגוריא דור שבן דוד בא במהרה בימינו אמן. בשנת מלכות שר'י פרשת ידיו רב לו<sup>267</sup> נפשי יצאה בדברו<sup>268</sup> לא אתפס בצערי.

### ג. תשובה בגדרי חרם רבנו גרשום לאסור נישואי שתי נשים\*

לרב ר' יחיאל האשכנזי נר'ו.

ראה ראיתי את דמעת העשוקות ואין להם מנחם<sup>269</sup> ועומד בפרץ<sup>270</sup> רק בשועלים בחורבות,<sup>271</sup> ובבן ימך המקרה<sup>272</sup> וגדר אבנים נהרסה<sup>273</sup> מרועה אבן פנת ישראל<sup>274</sup> הגאון רבי' [נו] גרשו' [ם] מ'ה [מאור הגולה] זלה"ה [זכרוננו לחיי העולם הבא], שגזר בנח"ש [בנידוי חרם שמתא] שלא לישא שתי נשים, וקיימו וקבלו<sup>275</sup> כל חכמי אשכנז וצרפת. ולדעת קצת הפוסקים העמידו דבריהם במקום תורה, בגון מצות יבום ומצות פריה ורביה. והא לבם פסקי הקדמונים והאחרונים שהיו באלף הששי, שכתבו שתקנת הגאון ר'ג [רבנו גרשום] מ'ה [מאור הגולה] קיימת עד היום בתוקפה. ואפי' [לו] מעבר לים היא לאשכנזים. ולא ליתלו בוקי סריקי ברשב"א<sup>276</sup> ומהר"ק שכתב בסי' [מן] קא, ששמע שר'ג

- 258 עמוס ח יב.
- 259 תחלים קלו כג.
- 260 תהלים קז לב עם ישעיה כד כג, ואולי אף רמז: בב'ד – כבוד.
- 261 משנה סוף מסכת סוטה.
- 262 איוב כט כה.
- 263 על פי תהלים קז מ; איוב יב כא – נדיבים.
- 264 שופטים יד יד.
- 265 תהלים יט יא.
- 266 שמואל א, ד כ-בב.
- 267 פרשת חאת הברכה, דברים לג ז. והשנה היא שנת שי'ד.
- 268 שיר השירים ה ו.
- \* כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 6549, 28°, כג ע"א, קפז ע"א.
- 269 על פי קהלת ד א. עיינו מדרש קהלת רבא על פסוק זה.
- 270 יחזקאל כב ל.
- 271 שם, יג ד.
- 272 קהלת י יח.
- 273 משלי כד לא, וצ"ל: אבניו.
- 274 על פי בראשית מט כד.
- 275 אסתר ט כז.
- 276 כוונתו למסורת שמוסרים משמו, גם ר' יחיאל, כשאר כל החכמים, יודע את דברי הרשב"א רק מתוך תשובת המהר"ק, שו"ת המהר"ק, ורשה תרמ"ד, סימן קא.

[שרבנו גרשום] לא גזר אלא עד אלף הששי. ומ"מ [ומכל מקום] אין להוציא דבה ולעז על קצת נכבדים, שנשאו שתי נשים במקום מצוה, על פי ב"ד במקומותם שהיו בימים ההם, וקסברי דלא גזר ר"ג [רבנו גרשום] במקום מצוה, אין לך אלא שופט שבימך.<sup>277</sup>

וז"ל הא"ז [וזה לשון האור זרוע] בהחולץ:<sup>278</sup> כתב ר"י [ר' יצחק] הלבן דבזמן הזה אם היבם נשוי, אינו יכול ליבם מפני תקנת ר"ג [רבנו גרשום] מ"ה [מאור הגולה] וכ'. וז"ל [וזה לשון] תשובת א"ז [אור זרוע] מן המקוצרות בסוף סא"ז [ספר אור זרוע]:<sup>279</sup> עבשיו שגזר הגאון על שתי נשים, והיה היבם רוצה ליבם אלא שהוא אנוס בתקנת דרבנן, כסבור אני שאין לה כתובה, ואפי' [לן] חלצה ע"כ [עד כאן].

וביוצא בזה השיב ריא"ז [ר' יצחק אור זרוע] בתשובת מיימוניות מאי שנת<sup>280</sup> סי' [מן] לד, עיין שם. וריא"ז [ור' יצחק אור זרוע] היה באלף הששי, בדמשמע בספרו בפ"ק דע"ז [בפרק קמא דעבודה זרה]<sup>281</sup> בשנת ס"א וכ'. הרי ר"י [ר' יצחק] הלבן ור"י א"ז [וד' יצחק אור זרוע] סברי שר"ג [שרבנו גרשום] תיקן אפי' [לן] במקום מצוה.

ואע"פ [ואף על פי] שכתבו בהגהות מהמרדכי ביבמות<sup>282</sup> תשובה לר"ג [לרבנו גרשום], שמי ששהה עשר שנים ולא ילדה, דכייפינן ליה לגרש, מסתמא לפני תקנה כתבה, או לאחר תקנה, ושאלו ממנו הדין במקום שלא נתפשטה תקנתו. והמרדכי שהוא בתרא, הביא דברי ר"ג [רבנו גרשום] בפ' [רק] החולץ<sup>283</sup> לפסק הלכה בתקנת ר"ג [רבנו גרשום], אבל מסופק ר"ב [רבי ברוך] אם תקן ר"ג [רבנו גרשום] במקום מצוה. וז"ל [תה לשוננו]: גם יש חרם קדמונים שלא ישא ב' נשים, אפ"ה [אפילו הכי] לא בייפינן לזה לחלוץ, דשמא כיון דממילא נפלה והקנו לו מן השמים, לא אקרו ב' נשים. וכן הגהות מרדכי מסופקות<sup>284</sup> וז"ל [וזה לשוננו]: ומתקנת ר"ג [רבנו גרשום] ואילך שתקן שלא לגרש אשה בע"ב [בעל בורחה] צ"ע [צריך עיון] אם יש לגרש כשהיה עשר שנים ולא ילדה.

277 ראש השנה כה ע"ב. בגוף העניין אם תקנות רבנו גרשום הן גם במקום מצוה, ובשיבם הוא נשוי וכיוצא בזה עסקו הרבה, ראו לגבי חכמי אשכנז אצל י' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 184, 204–205. ראו מאמרי (לעיל, הערה 32 למבוא), עמ' 210–211.

278 ר' יצחק אור זרוע, אור זרוע, שטעטין תר"ך, הלכות יבום וקידושין, סוף סימן תרלח.

279 שם, סוף חלק א, שאלות ותשובות, סימן תשל"ט.

280 כך בשני ההעתיקים שבכתב היד וצ"ל: מאישות.

281 'בשנת ס"א' לא מובן, מכל מקום בספר אור זרוע, שטעטין תר"ך, פסקי עבודה זרה ט ע"ב דיבור המתחיל 'אמר': 'כמו בזו השנה דקיימין בשנת שש לאלף הששי... נמצא רזו השנה דקיימין' [ים] בה שהיא שנת שש לאלף ששי. במקום זה יש ציון זמן אצל הרבה מהראשונים (עיינו הציונים אצל שלזינגר, ארחות חיים, חלק ב, ברלין תרס"ב, מבוא עמ' 9–10). אמנם יש להיזהר מפני המקרים שבהם הדברים מועתקים מחיבור קדום, בגון בספר ארחות חיים (ובזה סרו תמיהותיו ופולפוליו של שלזינגר שם י) וכגון בספר החינוך (בג"ל. כמו כן הסתבך בזה רמין, ראו שם) משום שהקטע שם נעתק מן הרשב"א, בחידושי לעבודה זרה (בחלק שהוא מן הרשב"א), ירושלים תשכ"ו, ט ע"ב, שלו מתאים הזמן של השנים י"ז–י"ח לאלף השישי שנזכר שם, ואינו מתאים לבעל ארחות חיים ולא לבעל ס' החינוך!

282 סימן קיג.

283 סימן לא במובאה מספר התרומות (= התרומה), של רבי ברוך.

284 שם סוף סימן קיב. 'מסופקות' פירושו שה'הגהות' מסופקות בדין זה, אך לא שיש ספק בעניין החיבור הזה. במובאה כאן הושמט סופה: 'והאשרי פסק לגרש, עיין אלפסי'.



וגם מהר"ם [מורנו הרב מאיר] שהיה באלף הששי, כמו שנמצא כתוב בסדר החכמים.<sup>285</sup> ואפי' [לן] הסמ"ג [ספר מצוות גדול] היה באלף הששי, כמו שנמצא בהקדמת ספרו,<sup>286</sup> ב"ש [כל שכן] שהסמ"ג (נוסח ב: שהסמ"ק) ומהר"ם. ח"ל מהר"ם [חה לשון מורנו הרב מאיר] בהגהות מרדכי בקדושין<sup>287</sup> בתשובה המתחלת: נשאלתי על אשת איש, עד ואע"ג [ואף על גב] דעכשיו יש עיגון כמו כן בבעל כיון דאיגידא ביה ואסור לישא מתקנת ר"ג [רבנו גרשום] ע"ב [עד כאן]. וכיון דלא הטיל ספק דאיגידא ביה וב', אם קיים פריה ורביה, משמע דס"ל [דסבירא ליה] דלעולם אסור משום תקנת ר"ג [רבנו גרשום]. ודוחק לומ' [ר] דהוא יודע דההוא גברא קיים פריה ורביה, ובפרט שממש בזה הלשון כתב בדינא דמורדת בהג"מ [בהגהות מיימוניות] פי"ד [פרק יד] דאישות, ולא חלק בין קיים פריה ורביה ללא קיים. ואע"פ שמצאתי לחכם<sup>288</sup> שכתב כתב שמהר"ם מתיר למי ששהה י' שנים עם אשתו ולא ילדה שישא אחרת על אשתו, הנה נודע שספר תשב"ץ חבר משרתו ממהר"ם, מדברים ששמע מפיו, ואפש' [ר] שמהר"ם אמרם להלכה לא למעשה.

וכיוצא בזה כתב מהרי"ק<sup>289</sup> על המרדכי לקמן. והסמ"ק [ספר מצוות קטן] דהוא עמודי גולה ובתרא בני"ל, סבר ג"ב [גם כן] שר"ג [שרבי גרשום] גזר אפי' [לן] במקום מצוה. והטור א"ה [אבן העזר] הביא דבריו בלי חולק מענין זה סי' [מן] קסב. וז"ל: וספר המצות כתב שאם יש לו אשה אחרת שכופין אותו לחלוץ, ועליו נתלה ונסמך הגאון מהרי"ק סי' [מן] (בב) [קב] בספרו,<sup>290</sup> לכוף לחלוץ. ובאותה תשובה הביא במה פוסקים וגדולי הדור מהאחרונים דכלהו ס"ל [סבירא להן] דתקנת ר"ג [רבנו גרשום] היתה במקום מצוה, וכופין לחליצה. ואינון ר' אביגדור בהן ורבי' שמחה שקבל מר' שמריה לכוף לחלוץ, וכן ר' יחיאל מפריץ ורבי' נתנאל, ושאר חבילי עש"ב [עיין שם ברור]. ולא אביא לשונו, יען כי תשובות מהרי"ק מצויות בבית כל בר בי רב זיל קרי וכו'. ומעיד אני לשמים כשהייתי בגליל אשטרייך זה לי במו ל"ו שנה<sup>291</sup> שעל זאת התשובה סמכו חכמי אושטרייך ומעלהן ובתוכם החסיד ר"י אודין בורגו ז"ל,<sup>292</sup> ופסקו לכוף ליבם לחלוץ, בעיר קארומינויה<sup>293</sup> שהיה זועק היבם הניחוני

285 ספר היוחסין לר' אברהם זכות נדפס לראשונה בקושטא רס"ד. שם, מאמר ד, ירושלים תשי"ד, עה ע"ב: נפטר הרב החסיד רבי מאיר מרוטנבורג רבו של הרא"ש ז"ל בבית הסוהר שנת ס"ה'.

286 מהדורת מכון ירושלים-מבון אומן, שעלבים תשנ"ג, עמ' יג: 'זבתחילת האלף הששי בא אלי'.

287 סוף פרק ג, סימן תקמז.

288 ר' שמשון ב"ר צדוק, בספר התשב"ץ (הקטן), ירושלים תשי"א.

289 שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 102), סימן (כב) [קב] הנזכרת להלן.

290 שם, סימן קב.

291 היינו שנת רצ"ד.

292 Ödenburg הוא שמה בגרמנית של העיר שופרון בעברית ובהונגרית Sopron. שמחה אסף, במאמרו שצוין לעיל במבוא הערה 27, עמ' 218, זיהה אותו על פי ש' קליין, ידיעות החברה לחקירת א"י, שנה ג (תרצ"ו), עמ' 108, כר' יעקב בה"ר [בן הרב] יצחק פראג, הנזכר בשני מקורות חיצוניים. לעומת זאת ביקש אלכסנדר שייבר, ד"י אודין בורגו, קרית ספר, בט (תשי"ג-תשי"ד), עמ' 430, לזהות אותו עם 'הגאון מ' [מורנו] יצחק עדינבורג', שמצבת בנו ר' נתן נמצאה בעיר אונגריש-ברוד במורביה. ידידי פרופ' ש' שפיצר סבור כדעת קליין, והעני מודה לו על עזרתו.

293 אסף, שם: כנראה קרומנוי בצ'כיה. וכך סבור ידידי פרופ' ש' שפיצר שזו העיר בדרומה של צ'כיה קרוב לגבול האוסטרי, המכונה היום: Cesky Krumlov, ובגרמנית: Krumau.

ליבם ואיבם. לבן האומי' [ר] שמהרי"ק היה סובר שלא תיקן ר"ג [רבנו גרשום] רק עד סוף האלף הששי, מדבר סרה על הרב, ואי הוה לידיע ליה הוה מפיך לאפיה פולסיה דנורא. ואף על פי שהביא בסיו' [מן] קא תשובת רשב"א, המתחלת: תקנת ר"ג [רבנו גרשום] לא ראיתי ולא נתפשטה בארצנו וכ', ובסוף התשובה כתוב: ב"ש [בל שכן] ששמענו שלא גזר ר"ג [רבנו גרשום] אלא לסוף אלף ה', מהרי"ק לא הביאה רק להוכיח מריש דברי רשב"א, שכתב שנר' [אה] לו, שלא גזר ר"ג [רבנו גרשום] שלא לישא אחרת למי שאשתו יצאתה מדעתה. וראיה ממה שכתב מהרי"ק בעצמו בסיו' [מן] קב הנ"ל [הנזכר לעיל], ובסיו' [מן] סג על מורדת, ת"ל [תה לשונן]: ועל דבר התרת לישא אשה אחרת, כתב המרדכי<sup>294</sup> שנכתב לו משפיר על כן, שנתקן על המורדת על בעלה שיוכל לקחת אחרת, ולפי דעתי שכך היתה הסכמתו מופסקת, אכן לא רצה להחליט. וק"ו [וקל וחומר] בן בנו של ק"ו [קל וחומר], אנו בעניותינו ובפרט בי הדור פרוץ וכ', עכ"ל [עד כאן לשונן]. הרי שהמרדכי וגם מהרי"ק לא רצו להחליט ולהתיר לישא אשה אחרת על המורדת בעבור חר"ג [חרם דרבנו גרשום]. ובסיו' [מן] פד הביא מהרי"ק דברי מהר"ם שהיה חושש לחר"ג [לחרם דרבנו גרשום], וז"ל מהר"ם: נ"ל [נראה לי] שאינה צריכה גט וכ', עד שלא נתרצו לשליח משום חר"ג [חרם דרבנו גרשום] שיש לשליח אשה אחרת, ע"ב [עד כאן] לשונם. ובסיו' [מן] קן כתב מהרי"ק מהר"ג [מחרם דרבנו גרשום], מענין שלא לגרש בעל כרחו. ובסיו' [מן] קיב הביא לשון התוס' [פות] שמנדין לנורש לבנו (?) לתקנת ר"ג [רבנו גרשום].

ומכאן נלע"ד [נראה לעניות דעתי] ראיה לנדות האשה הלוקחת איש אשכנזי שיש לו אשה אחרת, לפחות שלא במקום מצוה. ובלעדי הכי שמעתי מפי קדוש, מורי הגאון זלמוני ז"ל,<sup>295</sup> שהיה משבח להחכם הגדול מהר"י [מורנו הרב יעקב] פולאק ז"ל על שגזר נח"ש [נידוי חרם שמתא] על מרת בת שבע מק"ק [מקהל קודש] צוירמיר,<sup>296</sup> שלא תנשא למהר"י כהן, שהי' [ת]ה לו אשה אחרת בציצילי,<sup>297</sup> אע"פ [אף על פי] שהיה הכהן ספרדי. שסברתם ז"ל [זכרונם לברכה] היתה, שביון שגזר ר"ג [רבנו גרשום] שלא לישא, ה"ה [הוא הדין] שלא לינשא, ובפרט שלא במקום מצוה, אבל ראיה לדבריהם לא ראיתי. והכהן הנ"ל [הנזכר לעיל] בתוקף שרי המדינה לקח האשה הנ"ל [הנזכרת לעיל]. הדור אתם ראו אם מהרי"ק, שכך פסקי בל הני רבוותא ז"ל שהיו באשכנז, מקום משכן כבוד דר"ג [דרבנו גרשום] מ"ה [מאור הגולה], ומימיו שתו, ותפש דברי הרשב"א שלא ראה תקנתו, ולא היה ממדינת הגאון ר"ג [רבנו גרשום] מ"ה [מאור הגולה]. ומה שכתב הרשב"א ששמע כנ"ל [כנזכר לעיל], הוא עצמו היה מסופק, שכך משמע לשון הרשב"א עצמו [ש] הביא לפסק הלכה תקנת ר"ג [רבנו גרשום] כדלקמן.

294 עיינו שם, שו"ת מהרי"ק (לעיל, הערה 102). סימן סג: 'וגם כמדומה אני שראיתי במרדכי הגדול מאושטרייך, אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצויין במרדכי שלפנינו'.

295 הוא הגאון מהר"י זלמוני, כפי שנתפרש בסוף התשובה להלן.

296 צ"ל כנראה: צוירמיר, היא Sandomierz, עיר מחוז בפולין קטן, ובה ישבו יהודים כבר במחצית המאה הי"ד. ראו: שיפר, די קולטור געשיבטע פון די יידן אין פולין, ורשה 1932, עמ' 48, 147. בעיר זו העתיק ר' ירוחם פישל ב"ר שלמה כתבים פילוסופיים בשנים רכ"ה-רכ"ז, ראה א' קופפר, 'יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-הט"ו',

תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 131.

297 סיציליה.

גם מתשובת אחרונים, ר' חיים א"ז [אור זרוע]<sup>298</sup> שהיה ראש באשכנז, ובתשובת ר' מנחם איזבורק,<sup>299</sup> ומדבריו העתיקו חכמי אשכנז האחרונים, בעל ה"ה<sup>300</sup> וחביריו, ומזכירים שמו רמ"מ<sup>301</sup> ורממ"ץ.<sup>302</sup> ועל פי תשובתו<sup>303</sup> נתבטל באשכנז מיאון הבת, זה שנים רבות, שלא מיאנה בת באשכנז מקום אשר דת המלך הגיע. שכתב, שר' [אה] להמון כחובא וטלולא, שעל כן אין למאן בדורות אלו, כך ראיתי בכתיבת ידו.

וז"ל מהר"ם א"ז [אור זרוע]:<sup>304</sup> השבתי על מי שנשא אשת חמיו, שיגרשנה, אע"פ [אף על פי] שנתעברה ממנו, ואע"פ [ואף על פי] שהיה היכר שאינו חמותו וכ', עד ואפי' [לן] העובר על חר"ג [חרם רבנו גרשום] יוציא כ"ש [כל שכן] על דברי חז"ל. וז"ל רמ"מ:<sup>305</sup> הנ"ל שהיה אחר [הר"ח] א"ז [אור זרוע]: מי שעבר על חר"ג [חרם רבנו גרשום] ונשא שתי נשים, יגרש השניה, ע"ב [עד באן]. ובנימוקי מהר"ש<sup>306</sup> ג"ב [גם כן] הביאו מחר"ג [מחרם רבנו גרשום] וז"ל [וזה לשונו]: שמעתי ממהר"ש מי שנשתטה אשתו, זורק לה גט ואח"כ ישא אחרת, מפני חר"ג [חרם רבנו גרשום], אכן היא לא תנשא באותו הגט. וכיוצא בזה כתב בעל תרומת הדשן בסי' [מן] מד בכתביו,<sup>307</sup> על משומדת, אע"פ [אף על פי] שאין מורדת ועוברת על דת יותר ממנה, שמנהג אושטרייך לזרוק לה גט בשרוצה לשאת אחרת, על פי הא"ז [האור זרוע]. ואע"פ [ואף על פי] שכתב בעל תרומת הדשן בסי' [מן] רמב, על עוברת על דת, פשיטא בהאי גונא לא תיקן הגאון, הרי שלשתם הביאו חר"ג [חרם רבנו גרשום] הלכה למעשה.

ותלמיד מובהק מבעל תרומת הדשן, חסיד ורב גדול במדינות פיהיים, מהר"ר [מורנו הרב רבי] פנחס בק"ק [בקהל קודש] פראק<sup>308</sup> [=פרג] שהי' [ת]ה לו אשת נעורים, חכמה וחסידה מאד, והוא ורבים היו צריכים לה תדיר מרוב חכמתה ומעשיה הטובים, ובר(ו)אותה שאינה בת בנים, היא הסיתתהו להתגרש לש"ש [לשם שמים]. וגירשה ונשא אחרת, והיא בעצמה היתה מגדלת בני אשה אחרת. וכמעט בכל יום ויום היה הולך הרב על פתח ביתה, להתייעץ עמה ולפקח על עסקי יחידים ורבים. וידוע ורגלים לדבר שבעבור חר"ג [חרם רבנו גרשום] גרש אותה. ובימים ההם היה מעשה בזה בק"ק [בקהל קודש] פאדבה בימי הגאון

298 שו"ת מהר"ח אור זרוע, לייפציג תר"ך, סימן קפב, בסוף התשובה.

299 הוא ר' מנחם ממירשפורק או ממירבורג, המכונה גם ר' מנחם מעיל צדק, כדלהלן. הכוונה כנראה לתשובה שפרסם ידידיה דינרי, השתלשלות תקנת המיאון, דיני ישראל, י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' שמ-שמה. ראו את הדיון שם, עמ' שיט-שמב. הלשון כאן מסייעת לדברי דינרי, כי בתשובה המקורית לא היה כתוב על תקנה בעניין המיאון, אלא פנייה לאיסור המיאון. עיינו שם, עמ' שלב.

300 איני יודע למי כוונתו. אולי התכוון לד' משה איסרליש שמזכיר את מהר"ם מירבורק. ראו שו"ת הרמ"א, ניו יורק תשי"ד, סימן מד, מה.

301 ראו ההערה הבאה.

302 ר' מנחם מעיל צדק, הנוכח לעיל, הערה 299. נראה שכוונתו שלפעמים מכנים אותו 'רמ"מ' ולפעמים 'רממ"ץ'.

303 הכוונה לתשובת רמ"מ, ראו לעיל, הערה 299.

304 צ"ל מהר"ח אור זרוע, והוא בשו"ת מהר"ח אור זרוע (לעיל, הערה 298), סימן קפב.

305 ראו לעיל, הערה 299.

306 לא מצאתי. בהלכות ומנהגי רבנו שלום מנוישטט, ירושלים תשנ"ז, לא מצאתי דבר בעניין זה.

307 ר' ישראל איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, כתבים, סימן מד.

308 עיינו עליו ר' יעקב פריימאן, לקט יושר, מבוא, ברלין תרס"ד, עמ' 48.

מהר"י מינץ זלה"ה [זיכרוננו לחיי העולם הבא]<sup>309</sup> שנתפשו האיש והאשה בעבור תקנות ר"ג [רבנו גרשום] לגירושין. ואחר הגט כל ימיה נטלה פרס ערב ובוקר מפת בג המגרש. הרי הבאתי לכם כל ראשי הדורות מארץ אשכנז, מימי התוספות עד היום, שכולם כתבו מחר"ג [מחרם רבנו גרשום] הלכה למעשה. ורבים מהם כתבו אפי' [לו] במקום מצוה. וכ"ת [וכי תימא] ה"מ [הני מילי] לאשכנזים ובמקום שנהגו, אבל ההולכים למקום שלא נהגו ולא נתפשט חר"ג [חרם רבנו גרשום] ואין דעתם לחזור שרי, כדאיתא בפ' מקום שנהגו<sup>310</sup> ובפ"ק דחולין<sup>311</sup> — לא דמי, כדכתב הר"ן בתשובות. [ו]רבי' יהונתן הכהן ז"ל שפי' [רש] מסכת עירובין ברי"ף, והביא דבריו החכם ר' עבדי' [ה] מתלמידי מהר"ק בתשובה שלי (שלו<sup>312</sup>) שנשאל אם יש לחוש בא"י, לחר"ג [לחרם רבנו גרשום] שגזר שלא לישא שתי נשים, הואיל והבעל הוא מארץ אשכנז ממקום שנתפשט שם חר"ג [חרם רבנו גרשום], אע"פ [אף על פי] שבאלו המלכיות לא נתפשטה התקנה הזאת.

תשובה, נר' [אה] דיש לבעל לחוש לחר"ג [לחרם רבנו גרשום], אע"פ [אף על פי] שבא להשתקע במלכיות אלו, ואין<sup>313</sup> דעתו לחזור למקומו. ואע"ג דממשמעות ההלכה מוכחת פ"ק דחולין<sup>314</sup> מי שבא להשתקע במקום אחר נוהג כאנשי אותו מקום בין לקולא בין לחומרא וכו', עד היה נר' [אה] לכאורה שאין לו לחוש עליו, אעפ"ב [אף על פי כן] אומ' [ר] אני דשאני<sup>315</sup> החרם שהוא שבועה והשבועה הוא החרם<sup>316</sup> וכ'.

309 לא מצאתי.

310 פסחים נ ע"א.

311 חולין יח ע"ב.

312 תשובה זו, שאינה ידועה בספרי ההלכה, הובאה גם בידי ר' יצחק די מולינא, בתשובתו שבנגד מהר"י קארו, שפרסמתי מכתב יד, כמאמרי הנזכר לעיל, הערה 32 במבוא (בכהאי גוונא), עמ' 248: 'כי הנה הרב'ע [הרב עובדיה] ז"ל אשר חיבר פי' על המשניות, נודע בשערים שמו, בתראי דבתראי, נשאל בכה"ג [בכהאי גוונא] ז"ל: א' מגדולי אשכנז עלה לארץ הצבי, ונשא שם אשה, ושהה עמה י' שנים ולא ילדה, והאשה עתה באה בימים חדל להיות לה אורח כנשים, ואינה רוצה להתגרש. והסכימה שבעלה ישא עליה אשה אחרת, כדי שיקיים מצוות פ"ו [פריה ורביה]. ונשאל אם יש לחוש לחרם של ר"ג, שגזר שלא לישא ב' נשים, הואיל והבעל הוא מארץ אשכנז, ממקום שנתפשט שם החרם של ר"ג. אע"פ שבאלו המלכיות לא נתפשטה התקנה הזאת. והשאלה הזאת ותשובתו בארוכה. ח"ל [וזה לשונו] מסוף תשובתו: נר' [אה] (ההמשך כמו כאן). וכן הובאה תשובה זו בתשובת חכמי ירושלים, שו"ת בית יוסף, ירושלים תשי"ב, דיני ייבום וחליצה, סימן ב.

313 מכאן ועד 'אומ' אני דשאני' חסר במובאה אצל מהר"י די מולינא.

314 לעיל, הערה 311.

315 אצל מהר"י די מולינא: 'עד שאני החרם שהוא שבועה והוי איסור גמור דאורייתא [א]'. כמו ששינוי בילמדנו א"ר עקיבא החרם הוא שבועה והשבועה הוא החרם, וכרתי' ויאל שאול את העם לאמר ארור האיש וכו', וכת' ויהונתן [במקרא: ויונתן] לא ידע [במקרא: שמע] בהשביע שאול [במקרא: אביו] את העם. וכבר פסק הרשב"א'.

316 המובאה מילמדנו כפי שציין המשיב היא כנראה מן הרמב"ן בפירושו על התורה, ראו להלן, הערה 318; משפטי החרם, בסוף ספר הכלבו (=שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן רפח), וכנראה שמן הרמב"ן הביאו את הילמדנו, גם בשו"ת הרא"ש, כלל ה, סימן ד, כלל ז, סימן ט, כלל י, סימן ג; שו"ת הר"ן, סימן מח; שו"ת ריב"ש, סימן קעא, וסימן רסו ועוד. שעוועל (ראו להלן, הערה 318) ציין במקור, ילקוט שמעוני, שופטים, רמז עו, שם הובא כעין זה מפרקי דרבי אליעזר. מקור המובאה כנראה הוא מתנחומא, פרשת וישב, אות ב. מקום זה לא צוין בידי ר"ל גינצבורג, גנזי שכטר, חלק א, ניו יורק תרפ"ח, 'מאמר על הילמדנו', בפרק א, דרשות הילמדנו בתנחומא הנרפס, או בפרק ג דרשות ילמדנו אצל הראשונים.

וכבר פסק רשב"א בתשובה<sup>317</sup> דהחרם איסורא דאורייתא וב',<sup>318</sup> עד וזה<sup>319</sup> כבר ביארו ר' יהונתן, בפסחים<sup>320</sup>, במשנת וחכמים אומרים ביהודה וכ', ונ"ל [ונראה לי] לפי שבראש משנתינו תלה איסור מלאכה במנהג בע"פ [בערב פסח], לכן באו חכמים אלו להורות שבגליל היו נוהגים שלא לעשות מלאכה בע"פ [בערב פסח], לא היו מחזיקים בחומר מנהג אלא באיסור גמורה. ונפקא מינה, שאותן שאינן עושין אלא משום חומר מנהג, אם היה דעתם לעקור אוהליהם לאותו מקום שעושין בו מלאכה בע"פ [בערב פסח], יהיו מותרים בעשיית מלאכה. ואם החזיקו בעשיית מלאכה בחזקת איסור, אפי' [לו] עקרו דירתם למקום שעושין בו מלאכה ואין דעתם לחזור עוד למקומותם, א"ה [אפילו הכי] אסור לעשות מלאכה. ולא דמי לר' זירא דאכל מוגרמת דרב ושמואל<sup>321</sup> הואיל ולא היה דעתו לחזור, דהתם אפי' [לו] במקום שנהגו בו איסור לא היה מודה באיסור, אלא בדי שלא יפול מחלוקת ביניהם, היה מונע עצמו מלאובלו, אבל אלו של גליל שקבלנו בחזקת איסור, כל מקום שהולכי' [ם] אסורים במלאכה, בל זה לשון רבי' [נו] יהונתן ז"ל.

עכ"ל [עד כאן לשון] מהר"ר [מורנו הרב רבי] החכם ר' עבדי' [ה]. והוא התיר במקום מצוה וראייתו מתשב"ץ<sup>322</sup> הנ"ל.

והרב הגדול מהר"ר [מורנו הרב רבי] אליה מזרחי, וגם חכמים אחרים ז"ל מק"ק [מקהל קודש] קושטאנטינה, כתבו על ידי לק"ק [לקהל קודש] אשכנזים מק"ק [מקהל קודש] קושטאנטינה,<sup>323</sup> וז"ל [וזה לשונן]:

יען הגיע באזני, שקצת מאשכנזים הוציאו קול שאני התרתי לאשכנזי א' שישא אחרת על אשתו, מפני שהיא רצויה<sup>324</sup> לו בזה, וגם שאינה בת בנים, ואני לא ידעתי מזה מאומה, אלא אדרבה יש זמן שנשאלתי על זה מאיש א', איני זוכר מי היה, אם האשה נתנה רשות לבעלה לישא אשה אחרת עליה מהו. ואמרתי, לדין שלא נתפשט חר"ג [חרם רבנו גרשום] אלא מבח מה שקבל בשבועה שלא ישא אשה אחרת עליה<sup>325</sup> אם נתנה [לו רשות דין],<sup>326</sup> אבל לאותם שנתפשט ביניהם חר"ג [חרם

317 שו"ת הרשב"א (לעיל, הערה 16), חלק ג, סימן תיא: 'ואם עשו דבר שהוא כנגד דברי סופרים, השבועה וחרם שהם דברי תורה חלה עליהם'.

318 אצל מהר"י די מולינא נוסף: 'והרמב"ן ז"ל כתב בפ"י התורה [ויקרא, כז כס. מהדורת שעוועל, עמ' קצג] שהעובר על החרם חייב, דזה דכתי' כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יחרם [במקרא: יפדה] מות יומת'.

319 מכאן והלאה אין במובאה אצל מהר"י די מולינא.

320 ראו ר' שמואל א' שסוך (מהדיר), פירושי רבינו יהונתן מלוניל, בני ברק תשמ"ב, פסחים נה ע"א (עמ' ר בדפי הספר). יש שינויים מן הנוסח כאן לנוסח שנדפס שם.

321 חולין יח ע"ב.

322 ר' שמשון ב"ר צדוק מתלמידי מהר"ם מרוסנברג, ירושלים תשל"ד, סימן תע.

323 מכאן שהיה ר' יחיאל רב קהילת האשכנזים בקושטא בימי ר' אליהו מזרחי.

324 כלומר שנתרצתה לכך.

325 כפי שנהגו בקהילות מסוימות של בני ספרד והמזרח שלא קיבלו עליהם את חרם רבנו גרשום מאור הגולה. ואף בפרובנס בימי הראשונים כבר מצאנו כך, כפי שצינו השואלים מפרובנס מן הרשב"א, בתשובות שפרסמתי במאמרי, לעיל, הערה 32 למבוא.

326 הושלם על פי נוסח ב.

רבנו גרשום] אין הדבר תלוי באשה כלל. ואפי' [לן] בשהה עשר שנים ולא ילדה יש מחלוקת בין החכמים אם חר"ג [חרם רבנו גרשום] היה גם במקום מצוה אם לא. וזכורני כי היום במו ל"ו שנים<sup>327</sup> כתבתי התר במקום מצוה למהר"ר [למורנו הרב רבי] גרשון בן פצו, ונתרעם מהרר"י מינץ עלי, ואיך אובל לעבור את פיו, חלילה לי, נאם הטרוד והעלוב אליה מזרחי.

וזה ר' גרשון בן פצה לקח אשה אחרת, אע"פ [אף על פי] שישב בקצרייה<sup>328</sup> תחת ממשלת אדום מויניזייה. וראיתי בתשובות להגאון מרנא ורבנא יהודא מינץ ז"ל בריב הגדול מכהני מורון ז"ל<sup>329</sup> וז"ל [וזה לשונו]: המוחרם גרשון בן פצה וכ'. וז"ל [וזה לשון] חכם גדול מקושטאנטינה זלה"ה [זכורנו לחיי העולם הבא]:

ומי הוא אשר יצא אחר המלך, מאן מלכי רבנן קדישי שלמין וכן רבים, ובפרט מורי הרב מהר"ר [מורנו הרב רבי] אליה מזרחי. על אודות תקנות רבי' גרשו' מ"ה [מאור הגולה] זלה"ה [זכורנו לחיי העולם הבא], ראוי שיתנהגו פה בני הקהל הקדוש יצ"ו [ישמרם צורם וקונם] קהל האשכנזים אשר פה בעיר קושטאנטינה הנז' [ברת], ודברי שלום ואמת דברי החכמים יצ"ו [ישמרם צורם וקונם]. בי קהל האשכנזים יצ"ו [ישמרם צורם וקונם], מחויבים לשמור התקנות בענין שלא לישא אשה אחרת על אשתו, ואע"פ [ואף על פי] שבארץ הזו לא נתפשטה, ובמו שהאריך הר"ן ז"ל בתשובותיו, וגם אפי' [לן] שאשתו תתן לו רשות אינו מועיל לו כלל, ובזה לא מצאנו חולק כלל. ואולם אם תקנת רבי' [נן] גרשו' [ם] ז"ל הי' [ת] אפי' [לן] במקום מצוה, בגון שאינה בת בנים הראשונה, בזה יש בין האחרונים חילוק. ואיך שיהיה, מכיון שמהרר"י מינץ וכלהו רבנן בתראי דבתראי הסכימו להחמיר, ע"ב [על כרחך] בתרייהו גרירינן, ואין לנו לחלוק על דבריהם, דברי זעירא דמן חברייא אליה בן לא"א [לאדוני אבי] הג"ר [הגאון רבי] דוד שנבי נ"ע [נוחו עדן].<sup>330</sup>

(וגם חכמים אחרים כתבו בנ"ל [כנזכר לעיל] ואין צריך להביא דברי כלם והרב ר' דוד די קורפו ז"ל כתב בתשובותיו בית י"ג וי"ד שההולך ממקום שנהגו למקום).<sup>331</sup> תשובת ר"ן הנז"ל היא בסי' [מן] נ"ג<sup>332</sup> ונתן טעם לפי שהנשי' [ם] כפופות לבעליהן ושהפרטים מחר"ג [מחרם רבנו גרשום] צריך לשאול מחכמי צרפת, וז"ל: שהר"ג גזר בעבור

327 על זה היה הרעש המתואר בשו"ת מהר"י מינץ (לעיל, הערה 26), סימן י, שמהר"י מינץ חשד ברבנו גרשום בונפצו שזייף את תשובת הר"א מזרחי, אך ברור שאכן צדק ר' גרשון בונפצו, ור"א מזרחי אכן התיר לו לשאת אישה שנייה כמובא כאן.

328 הכוונה כנראה לקנדייא.

329 שו"ת מהר"י מינץ (לעיל, הערה 26), סימן י. עיינו לעיל, הערה 46 למבוא.

330 על זיהויו ראו לעיל, הערה 47 למבוא.

331 קטע זה נכתב כאן בטעות בשני ההעתקים שבכתב היד, לפי שדילג המעתיק תחילה על קטע שלם. בנוסח א נמחק הקטע בהעברת קולמוס ובנוסח ב לא נמחק, אך העתקת התשובה מסתיימת לאחר המשפטים הללו.

332 מכאן שהיה בידו שו"ת הר"ן דפוס קושטא. בדפוס הרווח, שהוא על פי דפוס רומא, הוא בסימן מח (וראו לעיל, הערה 16).



שלום. וכ"ב רבי' [גו] אביגדור במרדכי<sup>333</sup> בדף תקמט, משו' קטטה, והקטטה לא תעדר אע"פ [אף על פי] שתהלתה ברצון ופתוי, וכן עיננו רואות תמיד בפריצים ובכשרים, ושרה והגר ואת כל ונוכחת, ובעבור הקטטה נדחה היבום, בשאומי' [ר] לו אל תכניס קטטה בביתך. וכן בתרגום<sup>334</sup> לא אוכל לגאול וגו' כדלקמן, וממחלוקת מגרש ואשתו בסי' [מן] תתקע"ו ברשב"א גדול<sup>335</sup> ונורא ג"כ [גם כן] בין ת"ח [תלמיד חכם] אשכנזי ע"ש [עיין שם], והמחלוקת החריבו כמה ק"ק [קהילות קודש], בדבתב בעל תרומת הדשן בכתביו בסי' [מן] קכו, וגם חכמים אחרים מקוסטנטינה כתבו בנוז' [בד] לעיל, והכל בידי [...] [ואי? נוכל?] להביא דברי כולם. וז"ל תשובת הר"ן הנז"ל [הנזכרת לעיל]:

כתבתם נשא אשה בצרפת מקום שנהגו שלא לישא ב' נשים מפני חר"ג [חרם רבנו גרשום], ועתה דר בקשטיליא מקום שנהגו לישא בו', עד אבל ב"ד [בית דין] שהחרים על דבר א' [חד] על כל אנשי גלילותיו וקבלוהו עליהם, היה נר' [אה] מתוך אותה משנה דכל היבא דא' [חד] מבני בניהם מאותם שהחרם היה חל עליו בעודו במקומו, שלא נאמר שמפני שיצא ממקומו יהא מסולק החרם מעליו, לפי שהחרם הזה אין המקום גורם אותו אלא אקרקפתא דגברי רמי עב"ל [עד כאן לשונו].

ומשמע דאפי' [לו] לנולדים פה וקרקפתניהו ג"כ [גם כן] כתבו. והרב מוהר"ר דוד מקורפו ז"ל<sup>336</sup> כתב בתשובותיו בית י"ג וי"ד שההולך ממקום שנהגו למקום שלא נהגו שיש להחמיר ולנהוג גם במקום שהלך שם והאריך ע"ש. ובתשובה לרשב"א<sup>337</sup> אלף ר"ה, וז"ל:

כבר החרים הר"ג [הרב רבנו גרשום] שלא לישא ב' נשים וכ', עד ובמקומותינו נשאו שנים או ג' לפי שלא היו להם תולדות, ולא נשאו אלא אחר כמה פיוסים ולא עלה זיווגם יפה, עב"ל [עד כאן לשונו].

ואדרבה ש"מ [שמע מינה] דאע"פ [דאף על פי] שהיה מקום הרב בספרד שדה אדום, ושהיו כשרים ולא פריצים לפעמים נשאו שני (!) נשים אע"פ [אף על פי] שהוא נגד דת הנוצרים, כמו שהוא נגד דתם שלא לישא בת אחותם. וכן בארץ רומי לקח א' ב' נשים במצות אפיפיור, וגם ר"ג [רבנו גרשום] בון פצה דלעיל, ודלא כהמצפצים שאינם לוקחים ב' נשים באשכנז מפני שהוא נגד דת הנוצרים, ושלא גזר רק בפריצים. וגם בתקנת ר"ג [רבנו גרשום] בעצמו תלה ההיתר דג' מדינות הנקובים בספר בלבו<sup>338</sup> ולא חשש לדתם. וש"מ [ושמע מינה] שהרב בעצמו<sup>339</sup> חשש לחר"ג [לחרם רבנו גרשום] אפי' [לו] באלף ששי. אבל יש

333 [ר' שמואל שלעצט], הגהות מרדכי, כתובות, סימן רצא.

334 תרגום לרות ד ו. עיינו מאמרי 'תרגום רות: תרגום של הדיוטות', סידרא, ב (תשמ"ו), עמ' 25-36.

335 זהו כנראה כינויו לחלק הקרוי חלק א, שנדפס לראשונה בבולוניה רצ"ז. אך בסימן זה אין שם, וצ"ע.

336 שו"ת הרד"ך (לעיל, הערה 98), סימן יב, אות ב.

337 שו"ת הרשב"א (לעיל, הערה 16), חלק א, סימן אלף רה. עיינו מאמרי הנזכר לעיל, הערה 32 למבוא.

338 ירושלים תשנ"ז, בפרק על תקנות רבנו גרשום מאור הגולה, סימן קיו, ופרק זה נמצא גם בכתבי היד של ספר

ארחות חיים, אלא שהושמט ממהדורת שלזינגר בשל אי הבנתו. ראו ש"ז הבלין, 'לעניין הספרים כלבו

וארחות חיים', רשי קליין ור"י קליין (מהדירים), ארחות חיים, ירושלים תשנ"ז, עמ' מא-סה.

339 היינו הרשב"א.

לדחות למבקש עלילות שאה"ב שמע הא דלעיל, מיהו היא בסוף ספרו אלף ר"ה. וש"מ [ושמע מינה] שאע"פ [שאף על פי] שלא נתפשטה בתוכם, בעידן דיתחא נענשים, שהיה ללמוד מר"ג [מרבנו גרשום] למיגדר מילתא ולא למדו. ולפי שיש לכל ירא שמים לשמוע עצות מרחוק באלה שהוא מנהג לקצת גדולי יש' [ראל] מימות הנביאים שלא לקחת ב' נשים אפי' [לו] במקום קצת יבום. כדמתרגם התרגום<sup>340</sup> על מאמר בועז ועל פן אשחית נחלתי, שהיה ביבום שלא רצה פלו' אלמוני לכנוס מיראת קטטה, וז"ל [וזה לשון] התרגום: חייב את למפרק ובעא ליבומי יתה וכו', עד דאית לי איתתא, לית לי רשו למיתב אחרניתא עלהא דילמא תהא למצי בביתי ואהי מחבל אחסנתי וכו'. הרי שמקטטות מי[ת]מוטטין ומורידין, ומזה נתיירא פלו' [נני] אלמוני, לא באלה הלוקחים אשה על נשותיהם שלא במקום מצוה, ומום גדול, וכונסים אותה בז' ברכות ובאחרית שבעתים קללות וירידת לטמיון, מרוב קטטות ודמעות מצויות על חמ"ת אנך, מעינין גדול.

וברוב ק"ק [קהילות קודש] תוגרמה משביעים לחתן שלא לישא אשה על אשתו. ומשביעים אחיו אם תפול לפניו שיחלוץ לה. וג"כ [וגם כן] בק"ק [בקהל קודש] צפת תוב"ב<sup>341</sup> תקנו שלא לישא שתיים. ובעונותינו לא זכינו שנתקימה. לכן בעונותינו הרבים צווחה ברחובותינו,<sup>342</sup> ואין פנות אל המנחה<sup>343</sup> ויד השרים והסגנים במעל.<sup>344</sup> וגם הר"ן החמיר בארצו בספרד בחר"ג, וז"ל בתשובה:<sup>345</sup> ר"ג [רבנו גרשום] גזר שלא לגרש אשתו בע"ב [בעל ברחה], ולא ראינו מגרש בע"ב [בעל ברחה], ואין לפרוץ גדר. הרי שיש לחוש לדברי גדולי הדור כדלעיל.

וזה כמו ל' שנה איך ימיני הלך מק"ק [מקהל קודש] שאלוניקי לשם<sup>346</sup> שהם נוהגים חר"ג [חרם רבנו גרשום], וכן היינו נוהגים עד שבא הושל מק"ק [מקהל קודש] קראקוב על פני, על אפי ועל חמתי, ולקח אשה על אשתו, ועבירה גררה עבירה שנשתמד פעמים בסבת לקיחת האשה ההיא, זולת העבירות האחרות, ואז הוחל השלך אמת ארצה.<sup>347</sup>

הרי נתברר שחר"ג [שחרם רבנו גרשום] הזו עד בי יבא שילה,<sup>348</sup> ואינו תלוי ברצון האשה, ובמקום מצוה, ונוהג אפי' [לו] בת"ח [בתלמיד חכם] כמו מהר"ג [מורנו הרב רבי גרשון] בון פוצה הנ"ל<sup>349</sup> ואצ"ל [ואין צריך לומר] מהר"ר [מורנו הרב רבי] פנחס אב ב"ד פראג<sup>350</sup> וכל עובדי הנ"ל לאו בפריצים עסקינן. ובן מה שפסק הסמ"ק [ספר מצוות קטן] הנ"ל

340 תרגום לרות, וראו לעיל, הערה 334.

341 לא מצאתי מקור לתקנה כזו בצפת.

342 תהלים קמר יד.

343 על פי מלאכי ב יג.

344 על פי עזרא ט ב.

345 סימן מה, ובדפוס קושטא סימן נג.

346 מיהו 'ימיני' לא מצאתי. מסתבר שציון 'לשם' מבוין לצפת שבה היו נוהגים בחרם רבנו גרשום. לפי ההמשך שמספר על מקרים בירושלים, משמע שאי אפשר לפרש ש'לשם' הכוונה לירושלים. גם מיהו 'הושל' לא מצאתי – וצריך עיון.

347 דניאל ח יב.

348 בראשית מט י.

349 שעמו הייתה הפרשה עם מהר"י מינץ והרא"מ, ראו לעיל, הערה 327.

350 עליו סיפר לעיל. ואפשר שהוא היה מעורב בפרשת המיאון שהורה רבי יעקב פולאק, ור' פנחס יחד עם ר'

דכייפיןן לחליצה, לאו כפריצי קאמר. ומ"מ [ומכל מקום] כל אותם שנשאו ב' נשים במדינות הללו מהאשכנזים, כל אותם מצאו עילה באשתו, זה בכה וזה ככה, עד שמצא עזר ומשענת ומקלו יגיד לו.<sup>351</sup> ולשמע אוזן גם פה ירושלים תוב"ב בקרוב לקח אשכנזי א' אשה על אשתו בעילה רבתי, ואעפ"ב [ואף על פי בן] פגע כקטלנית, ולא האריך ימים בצל, גברא דקטלו נשי<sup>352</sup> וכו'. וגם במצרים בא צורבא מרבנן ממשפחת ר"ם ויפ"ה<sup>353</sup> והניח אשתו עגונה בארץ אדום, ולא נשמר מהנחש בלא לח"ש, חויא דרבנן דלית ליה אסותא, ולקח אשה במצרים בקנינים וכוכב כריתת האור ידעך נרו<sup>354</sup> ואלמנותיו לו תבכנה.<sup>355</sup> ובן אירע ג"כ [גם כן] לבן ר"י פולק ז"ל בירושלים<sup>356</sup> תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו]. ומ"מ [ומכל מקום] בלי עילה, במרד ובמעל, כמו שעשה עתה פריץ א' [חד] בצפת, ובחדש אכל חלקה<sup>357</sup> וגרשה, לא נהיתה. וחלתי ואירא מהא שכתב הרמב"ן<sup>358</sup> בפרש' [ה] על ארור אשר לא יקים וגו' [מר], אמרתי טוב היותי בברוך אשר יקים וגו' [מר], עת לעשות<sup>359</sup> וגו' [מר], והחלש יאמר גבור אני,<sup>360</sup> וכדבתיב גם מתרפא (!) במלאכתו חבר הוא לאיש משחית,<sup>361</sup> וכתיב בעצלתים ימך וגומ' [ר]<sup>362</sup> ואהי מחוקק בין רגלי<sup>363</sup> רבותי, ונותן אמרי ספר<sup>364</sup> הללו, כמו דן לפני רבותי בקרקע, ואני נפשי הצלתי,<sup>365</sup> ומציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים<sup>366</sup> תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו] שנת השכ"ה לפ"ק [לפרט קטן] פרש' [ת] מי לה' אלי.<sup>367</sup>

ואלה שמות החכמים ז"ל הנוז[ברים] לעיל, ורובם בתשובת מהרי"ק סי' [מן] קב: ר"ת [רבנו תם], ור"י, רבי' שמחה, ר' שמריה, ר"א (נמחק?), ר' יחיאל, ר' נתנאל, ר' רייט, ורב וק"ק שום שפירא גרמאי [צ"ל: גרמייזא], מעגינץ [מגנצא], וכל חכמי אושטרייך, רבותיו, מבעל תרומת הדשן, ורבני רבותיו, אור זרוע, ורחא"ז [ור' חיים אור זרוע] בנו, ור"י הלבן, וסמ"ק [וספר מצוות קטן], ור"פ [ורבנו פרץ], ומהר"ם, ומרדכי, והטור א"ע [אבן עזר].

יעקב מרגליות פסקו נגדו. ראו צ' גרץ-שפיר, דברי ימי ישראל, ז, ירושלים תשל"ב, עמ' 54. ראו גם: ש' וינר, דעת קדושים, פטרסבורג תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 1-80; לעיל, הערה 15 למבוא.

- 351 על פי הושע ד יב.
- 352 וסומן להגיה: נשי דקטלו.
- 353 איני יודע מי הוא.
- 354 משלי כ כ.
- 355 תהלים עח סד; איוב לא לח ושם הכתיב: לא.
- 356 מסתבר שהוא בנו של ר' יעקב פולק, שאולי בא עם אביו לירושלים, ראו לעיל מבוא, הערה 36.
- 357 על פי הושע ה ז.
- 358 בפירושו לתורה, דברים כז כו.
- 359 תהלים קיט קכו.
- 360 יואל ד י.
- 361 משלי יח ט. ושם: אח הוא לבעל משחית. הסיום הזה: 'חבר וגו' הוא ממשלי כח כד והורכב על יח ט.
- 362 קהלת י יח.
- 363 על פי בראשית מט י.
- 364 על פי בראשית מט כא.
- 365 יחזקאל ג יט: את נפשך הצלת.
- 366 מיכה ד ב.
- 367 שמות לב בו, היא פרשת כי תשא, הנקראת בדרך כלל בחדש אדר.

ורשב"א, ורמ"מ [ורבי מנחם מענדל], והכלבו, רב' יהודה מינץ, ור' פנחס, ומוהר"י זלמוני, ר"י פולק, ר' אליא מזרחי, ומשאר חכמי קוסטנטינה זצ"ל, ורובם באלף הששי, ובלם מחזיקי גדר רגמ"ה [רבנו גרשום מאור הגולה] אפי' [לו] במקום מצוה.

ועתה מצאתי להגאון מהר"ם<sup>368</sup> יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] שמקל בחר"ג [חרם רבנו גרשום] ונתלה ברשב"א בעל התוספות בסי' [מן] פב (פה?) כתב שהגאון לא גזר במקום מצוה. אמרתי לא אקח מביתו פר<sup>369</sup> נגד מכלות עתודי ארץ<sup>370</sup> ואלופי הנ"ל. ואפשר שהרשב"א לא נודע לו דברי הכלבו, שהגאון תלה נחשיו<sup>371</sup> בק' בני אדם, שמקום הגאון היה רחוק ממקום הרשב"א. פרטי התקנות נעלמו מעיני גדולי הדור, וכ"כ [וכמו כן] כיון שלא נכתבו בספר מחבר או בתשובות. מהר"ם על עצמו בפ' [רק] החולץ<sup>372</sup> שלא היה בקי בתקנות הקהלות, ובן כתב בעל ת"ה [תרומת הדשן] בכתבו סי' [מן] רס"ב, לבן חכמי אושטרייך החמירו אפי' במשומדת כנ"ל. נאם הטרוד ועלוב ומר הצעיר יחיאל בכמ"ר משה זכ"ש זלה"ה מקשטלץ.

#### ד. תשובה בעניין נזירות שמשון\*

מצאתי כתוב העתק לשון מהר"ר [מורנו הרב רבי] יחיאל אשכנזי ז"ל. נשאלתי בשאלוניקי על מי שקבל עליו נזירות שמשון אם יכנס עוד בב"ה [בבית הכנסת] פלוני, אם יש לו התרת חכם בחרטה. והותר לו ע"פ [על פי] החכם מהה"ר יוסף טאיאצאק [!]. ושאר החכמים. ועיקר ראיתם מהגהות מרדכי שלהי ב"מ [בבא מציעא].<sup>373</sup> והן הנה דברי תוס' [פות] שאנץ מפ' [רק] זה בורר,<sup>374</sup> וז"ל [וזה לשונם]: אותם בני אדם שנודרים כך וכך לצדקה אם יצחקו ועברו על נדרם פטורים וכו', דהוי אסמכתא וכו', עד והבי מוכח בסמוך ההיא דר' יהודה משם ר"ט [רבי טרפון] דאין א' מהם נזיר וכו', עב"ל [עד כאן לשונו]. ואע"פ [ואף על פי] שבפרק ב"ש [בית שמאי] בנזיר<sup>375</sup> משמע דטעמייהו לא הוי משום אסמכתא, בבר הקשו זה בתוס' [פות] בפ' [רק] זה בורר<sup>376</sup> ותרצו. ע"ש [עייין שם] בגמ' [רא] ובתוס' [פות].

368 הוא ר' מאיר ב"ר יצחק קאצינעלבוויגן, המכונה מהר"ם מפרובה. וכוונתו לתשובה שבש"ת מהר"ם פדובה, קראקא תרמ"ב, סימן יג. והמצוין להלן סימן פב (פה?) צ"ע. מסתבר שתשובת מהר"ם זו שנכתבה בשנת ש"ר, הייתה בידו בכתב יד.

369 תהלים נ ט.

370 שם; ישעיה יד ט.

371 נחשיו = נודי חרם שמתא, שלו.

372 לא ברורה לי הכוונה, ואולי רומז למרדכי, יבמות פ"ד (החולץ), סוף סימן לא: 'ומורי קצר מאד'. ואפשר שהכוונה לש"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פרג, בודפסט תרנ"ה, סימן תקסג.

\* כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 2001, 8°, תלו ע"א (הובאה בש"ת המבי"ט [לעיל, הערה 193], ונציה שפ"ט, ג, סימן קיז; ש"ת מהרי"ט, חלק א, למברג תרכ"א, סימן יט; חלק ב, יורה דעה סימן כה).

373 בבא מציעא יב, סימן תנב.

374 סנהדרין כה ע"א, ונכלל בסנהדרין גדולה, ליקוטי תוספות שאנץ (בעריכת ר"י ליפשיץ), סימן סב עמ' עד.

375 נזיר לד ע"א.

376 סנהדרין כה ע"א דיבור המתחיל 'ההיא'.

וא"ת [ואם תאמר] היכי מייתי ראייה מר"ט [מרבי טרפון] דלית הלכתא כותיה אלא בב"ה [כבית הלל],<sup>377</sup> כדפסק הרמב"ם<sup>378</sup> ז"ל, ע"ב [על כרחך] לא פליגי ב"ה [בית הלל] על ר"ט [רבי טרפון] אלא בשנודר נדר בלשון השנוי במשנה שם: ששה שהיו מהלכין בדרך וכו', ואמ' הריני נזיר שזה פלוני וכו'. פי' [רש] שהיה מכירו ע"ב נודר בנזיר שאין משמע אסמכתא אלא הפלאה, בדפירש"י ובתוס' [פות] בנזיר.<sup>379</sup> אבל בנודר בלשון אסמכתא גמורה פשיטא דאפי' [לן] ב"ה [בית הלל] מודו שאינו נזיר, ואפי' [לן] בנזירות<sup>380</sup> דלא שנא ביון דאסמכתא אינה קבלה והפלאה ואפשר דאפי' [לן] למהר"ם<sup>381</sup> שפסק דאסמכתא קנייא בצדקה והקדש דמצאנו אסמכתא דקניא בהקדש אם נתן תתן אהה"ב והחרמתי א"ה<sup>382</sup> ופשיטא דגמר ישראל ומקנה בבל לבב. ובן אם יהיה אלי' [ם] עמדי<sup>383</sup> כו' עשר אעשרנו, דגמר ומקנה אפי' [לן] בספק, רק שיבואו בקשותיו. אבל הנודר בחרי אף נזירות בנ"ל [בנזכר לעיל] במאן דגזים דמי. עב"ל [ער כאן לשונן] ז"ל.

377 נזיר ה ה.

378 משנה תורה, הלכות נזירות, ב ח.

379 לב ע"ב דיבור המתחיל 'ששה', אבל במיוחס לרש"י שם אינו וצ"ע.

380 אולי צ"ל: בנזירות שמשוך.

381 בתוך תשובות מיימוניות, הפלאה, סימן ה ועוד.

382 'אם נתן תתן את העם הזה בידי והחרמתי את עריהם' (במדבר בא ב).

383 בראשית בח כ.